



ISSN 2309 3455

# Social Studies

## Studime Sociale

Vol. 20, No. 3 (77), 2026



- Oleh IVANOV • Hamlet UGOCHUKWU
- Blerta DRENOFCI • Marinela PANE
  - Alfred NINI • Ana UKA
  - Sonila JAUPLLARI • Ariton RAMA
  - Jonuz ABDULLAI • Agim SULEJMANI
  - Ajet ÇEKIÇI • Monika TAÇI • Eris DHAMO

[www.sociology.al](http://www.sociology.al)

**ALBSA-SHSSH**  
ALBANIAN SOCIOLOGICAL ASSOCIATION  
SHOQATA SOCIOLOGJIKE SHQIPTARE

**AIS**  
ALBANIAN INSTITUTE  
OF SOCIOLOGY

---

## **“Social Studies” Journal is classified ‘Scientific’ by ANVUR**

The journal “Social Studies” is classified as Scientific Journal by ANVUR, the National Agency for the Evaluation of the University System and Scientific Research of Italy - Ministry of Education, Universities and Scientific Research of Italy (MIUR), by decision no. 298, dated 21 December 2021.

The application was made in 2020 by Romina GURASHI (PhD) - from “Sapienza” University of Rome, Deputy Editor of the journal “Social Studies”.

Since 2020, ANVUR has monitored the journal “Social Studies” with international experts, and the official response has been returned by Dott. Marco Malgarini, director of ANVUR, on 19 January 2022.

### **La rivista “Studi Sociali” è classificata ‘Scientifica’ dall’ANVUR**

La rivista “Social Studies” è classificata ‘scientifica’ dall’ANVUR, Agenzia Nazionale per la Valutazione del Sistema Universitario e della Ricerca Scientifica d’Italia - Ministero dell’Istruzione, dell’Università e della Ricerca Scientifica d’Italia (MIUR), con decisione n. 298, del 21 dicembre 2021.

La richiesta è stata presentata nel anno 2020 da Romina GURASHI (PhD), dell’Università La Sapienza, Vicedirettore della rivista “Studi Sociali”.

Dal 2020 ANVUR segue con esperti internazionali la rivista “Social Studies” e la risposta ufficiale è stata data dal Dott. Marco Malgarini, il Dirigente Area Ricerca ANVUR, il 19 gennaio 2022.

### **Revista “Studime Sociale” klasifikohet si revistë shkencore nga ANVUR**

Revista “Studime Sociale” është klasifikuar si revistë shkencore nga ANVUR, Agjencia Kombëtare e Vlerësimit të Sistemit Universitar dhe Kërkimit Shkencor të Italisë - Ministria e Arsimit, Universiteteve dhe Kërkimit Shkencor (MIUR), me vendim no. 298, datë 21 dhjetor 2021.

Aplikimi është bërë në vitin 2022 nga Romina GURASHI (PhD), Universiteti La Sapienza Romë, njëherësh Deputy Editor e revistës “Studime Sociale”.

Nga viti 2020, ANVUR ka monitoruar me ekspertë ndërkombëtarë revistën “Studime Sociale” dhe përgjigja zyrtare është kthyer nga Dott. Marco Malgarini, drejtor i ANVUR, më 19 janar 2022.

# **SOCIAL STUDIES [STUDIME SOCIALE]**

**Vol. 20, No. 3 (77), 2026**

## **Editorial Team**

### **Editor-in-Chief:**

**Leke SOKOLI** – Tirana, ALBANIA

### **Deputy Editors:**

**Sejdin CEKANI** – Tirana, ALBANIA

**Besim GOLLOPANI** – Pristina, KOSOVO

**Ali PAJAZITI** – Skopje, NORTH MACEDONIA

**Romina GURASHI** – Rome, ITALY

### **Managing Editor:**

**Elda SOKOLI KUTROLI**

## **International Editorial Board**

**Aida GOGA** – University of Tirana, ALBANIA

**Agri SOKOLI** – St. Louis International School Milan, ITALY

**Anila HODA** – Albanian Academy of Science, ALBANIA

**Apostolos G. PAPADOPOULOS** – Harokopio University, GREECE

**Bavjola SHATRO** – University of Mississippi, UNITED STATES OF AMERICA

**Borut RONČEVIĆ** – University of Ljubljana, SLOVENIA

**Enis SULSTAROVA** – University of Tirana, ALBANIA

**Erenestina GJERGJI HALILI** – University of Tirana, ALBANIA

**Ferdi KAMBERI** – University Fehmi Agani of Gjakova, KOSOVO

**Goran BASIC** – Lund University, SWEDEN

**Irena NIKAJ** – University Fan Noli of Korca, ALBANIA

**Jelena GAKOVIĆ** – University of Sarajevo, BOSNIA AND HERZEGOVINA

**Jola KEPI** – Center for School Leadership CSL-AADE, ALBANIA

**Jonida LAMAJ** – Albanian American Development Foundation, ALBANIA

**Klea FANIKO** – University of Geneva, SWITZERLAND

**Klejda MULAJ** – University of Exeter, ENGLAND

**Krešimir ŽAŽAR** – University of Zagreb, CROATIA

**Ksanela SOTIROFSKI** – University Aleksander Moisiu of Durrës, ALBANIA

**Murat ALIU** – Mother Teresa University Skopje, NORTH MACEDONIA  
**Pjereta AGALLIU** – University of Tirana, ALBANIA  
**Sergiu BALTATESCU** – University of Oradea, ROMANIA  
**Silvana MALACARNE** – Catholic University of the Sacred Heart Milan, ITALY  
**Svetla KOLEVEA** – Bulgarian Academy of Science, BULGARIA  
**Shaban SINANI** – Albanian Academy of Science, ALBANIA  
**Shkëlzen HASANAJ** – University of Siena, ITALY  
**Tonin GJURAJ** – University Luigj Gurakuqi Shkoder, ALBANIA  
**Valbona NATHANAILI** – Qiriazi University College, ALBANIA  
**Venera LLUNJI** – AAB College, KOSOVO

© Albanian Institute of Sociology / Instituti Shqiptar i Sociologjisë

Design: **Orest Muça**

“Social Studies”, Scientific Journal, certified by the Highest Scientific Committee,  
Ministry of Education and Science of Albania

Decision no. 170, date 20th of December 2010

Contacts:

Mobile: ++355692044722; ++355694067682

E-Mail: [studime.sociale@gmail.com](mailto:studime.sociale@gmail.com)

[www.sociology.al](http://www.sociology.al)

## Contents:

---

Oleh IVANOV	<i>Adversity Quotient and Collective Social Intelligence in War: Lessons from Ukraine for Balkan Societies.....</i>	5
Hamlet UGOCHUKWU	<i>Religion, collective behaviour, and conflict dynamics in contemporary societies.....</i>	15
Blerta DRENOFCI Marinela PANE	<i>Working Conditions of Persons with Disabilities in Albania: A Qualitative Workplace-Level Analysis.....</i>	25
Alfred NINI	<i>Human artistic intelligence and AI in the context of contemporary art.....</i>	37
Ana UKA	<i>Associations between youth optimism and attitudes to the political system with youth civic engagement after controlling for demographics .....</i>	45
Sonila JAUPLLARI	<i>Aftësitë politike të drejtuesit në përmirësimin e klimës në shkollë.....</i>	59
Ariton RAMA	<i>Qytetari dhe lidhësi politik: drejt strukturës së kulturës politike të shqiptarëve në republikën e maqedonisë së veriut .....</i>	69
Jonuz ABDULLAI Agim SULEJMANI	<i>Bashkëpunimi parlamentar i Maqedonisë së Veriut me Kosovën dhe me Shqipërinë në funksion të fqinjësisë së mirë dhe integritetit evropian .....</i>	79
Ajet ÇEKIÇI	<i>Muzika shqiptare e dhomës mbas Luftës Dytë Botërore deri në vitin 1990.....</i>	87
Monika TAÇI Eris DHAMO	<i>Nga dialogu i hapur të monitorimi të fshehtë: ndërmjetësimi prindëror, kontrolli dhe besimi në marrëdhënien prind-fëmijë në epokën digjitale në Shqipëri .....</i>	101



# ADVERSITY QUOTIENT AND COLLECTIVE SOCIAL INTELLIGENCE IN WAR: LESSONS FROM UKRAINE FOR BALKAN SOCIETIES

Oleh IVANOV

*International Sociological Association, RC01 Armed Forces and Conflict Resolution, Ukraine*  
E-mail: dr.zanuda@gmail.com

---

## ABSTRACT<sup>1</sup>

The Russian invasion of Ukraine has placed extraordinary demands on collective human intelligence, testing the capacity of societies to adapt under sustained adversity. Drawing on Howard Gardner's multiple intelligences framework and the concept of Adversity Quotient (AQ), this paper explores how war-affected populations develop and express social intelligence—practical coordination, emotional regulation, and community problem-solving—in response to displacement and disruption. The analysis draws from the Life in War Survey (LIWS), a two-wave panel study conducted by the Kyiv International Institute of Sociology (KIIS). The first wave (18 January–8 February 2022) surveyed 1,531 respondents aged 15+ in government-controlled areas using stratified three-stage random sampling and the ESS 10 questionnaire. The second wave (24 August–6 October 2022) re-interviewed 595 panel participants via telephone, adding questions on war exposure, internal displacement, and adaptive behaviors. Results show widespread economic, psychological, and relational strains, yet also robust civic engagement, volunteering, and gradual recovery in life satisfaction and trust in institutions. When contextualized with aggregate indicators from the United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs' Humanitarian Needs Overviews and the International Organization for Migration's Displacement Tracking Matrix (2022–early 2026), the data reveal an initial peak in displacement followed by a progressive decline, with persistent regional imbalances in eastern and southern Ukraine. These patterns illustrate how

---

<sup>1</sup> Presented in the International and Interdisciplinary Conference “Toward an Intelligent Society: Challenges & Opportunities”, that has been held at the University Fehmi Agani Gjakove - Kosovo, on 22-23 May 2025; Proceedings, p. 19-20.

acute adversity can stimulate collective AQ and social intelligence, enabling coordinated responses despite fragmentation. For Balkan societies confronting legacies of conflict and risks of renewed instability, the Ukrainian case offers a comparative model: resilience emerges not only from survival but from the active cultivation of shared intelligence. The paper concludes with implications for policies that strengthen inclusive, community-driven adaptation in Southeast Europe.

**Keywords:** *imagined audiences, militaradversity quotient, social intelligence, war displacement, collective resilience, Ukraine-Balkans comparison, intelligent society.*

**Oleh IVANOV** is an independent researcher in military sociology, content analysis, and text mining. He serves on the Executive Board of the ISA RC01 (Armed Forces & Conflict Resolution). He holds a PhD in Mass Communications from Kyiv-Mohyla Academy and a Candidate of Sciences in Sociology from the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

## Introduction

Contemporary societies increasingly face complex, prolonged crises that demand more than individual cognitive abilities. The concept of an “intelligent society” requires collective capacities to sense, interpret, and respond to adversity. This paper examines Adversity Quotient (AQ) and social intelligence in the context of the Russian invasion of Ukraine, offering comparative insights for Balkan societies still shaped by past conflicts and vulnerable to future instability.

## Theoretical Framework

The concepts of Adversity Quotient (AQ) and social intelligence provide a robust theoretical lens for understanding societal responses to prolonged crisis. Paul Stoltz (1997, 2000) introduced AQ as the science of human resilience, measuring an individual’s capacity to withstand, adapt to, and grow from adversity through four core dimensions: Control, Ownership, Reach, and Endurance (CORE). Subsequent empirical work has validated AQ as a stronger predictor of performance under stress than traditional IQ or personality traits alone (Angelopoulos, 2002; Nikam,

2013; Saxena, 2024). In conflict settings, high AQ manifests as the ability to maintain purpose and coordinated action despite disruption.

Howard Gardner’s theory of multiple intelligences complements AQ by expanding intelligence beyond a single cognitive measure. Gardner (1983, 1999) identified interpersonal intelligence—the capacity to understand others’ intentions, motivations, and emotions—and intrapersonal intelligence as central to social functioning. These “personal intelligences” enable effective collaboration, conflict resolution, and emotional regulation, forming the foundation of collective social intelligence in crises (Shearer, 2018; Gardner, 2020 reflections).

War and forced displacement intensify the need for both AQ and social intelligence. Research on post-conflict societies shows that displacement erodes social bonds yet can also stimulate new forms of community coordination and resilience when individuals and groups actively mobilize shared intelligence (Keudel, 2025; Olcese, 2025). In the Ukrainian context, studies document how ordinary citizens transformed adversity into adaptive strategies through volunteering, mutual aid, and trust-building, even as

economic and psychological burdens mounted (Kutsenko, 2026; Mikheieva et al., 2023).

Comparative Balkan scholarship highlights parallel dynamics. Post-Yugoslav societies illustrate how unresolved trauma and displacement hinder collective intelligence, while community-driven reconciliation efforts demonstrate the potential for rebuilding social cohesion (Borinca, 2025; Shapiro, 2020). These findings underscore that resilience is not merely individual endurance but a collective process of sensing, interpreting, and responding to adversity—precisely the intelligent-society capacities the conference seeks to explore.

The present study bridges these literatures by empirically linking individual-level AQ indicators and social intelligence manifestations from the Life in War Survey with macro-level displacement and needs data. It offers Balkan scholars a timely comparative model: how societies under extreme pressure can cultivate shared intelligence to mitigate fragmentation and foster inclusive recovery.

## Data and Methods

This study employs a multi-level secondary analysis that combines micro-level attitudinal and behavioral data with macro-level humanitarian and displacement indicators to examine how war-induced adversity shapes collective resilience and social intelligence in Ukraine. The primary micro-level source is the Life in War Survey (LIWS), a unique two-wave panel study organized by the Kyiv International Institute of Sociology (KIIS) at the request of the Kyiv School of Economics. Wave 1 was conducted from 18 January to 8 February 2022, just before the full-scale Russian invasion. It surveyed 1,531

respondents aged 15 and over residing in government-controlled areas using stratified three-stage random sampling (stratified by region and urban/rural settlement type, with electoral precincts selected randomly, followed by random-walk household selection and random respondent choice within households). Data were collected via computer-assisted personal interviewing (CAPI) with the European Social Survey (ESS) Round 10 questionnaire (LIWS, 2022; see also <https://github.com/kse-ua/LIWS>).

Wave 2 took place from 24 August to 6 October 2022 via computer-assisted telephone interviewing (CATI). It successfully re-interviewed 595 respondents from the original panel (39% retention rate) and introduced new items on war exposure, internal and external displacement, and adaptive behaviors. The panel design enables direct pre- and post-invasion comparisons of key variables related to well-being, trust, and civic engagement.

These individual-level insights are contextualized with aggregate macro-level data from two established humanitarian monitoring systems. Displacement patterns and population estimates come from the International Organization for Migration's Displacement Tracking Matrix (DTM) General Population Surveys and IDP estimates (IOM, 2022–2026), available through the IOM DTM Ukraine portal and the Humanitarian Data Exchange (HDX) repository. Humanitarian needs, severity scores, and cluster-specific indicators (protection, shelter, health, etc.) are drawn from the United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs' Humanitarian Needs Overviews (HNO) and related Humanitarian Needs and Response Plans for 2022–2026, accessible via HDX and official OCHA publications.

## Analytical Approach

Data integration followed a multi-level strategy. LIWS variables were aggregated at the oblast level where possible (using region identifiers) and merged with corresponding oblast-level DTM IDP/returnee estimates and HNO People in Need (PiN) and severity metrics. Descriptive statistics, trend analysis, and basic correlational techniques were applied to examine associations between displacement intensity, experienced adversities, and indicators of adaptive behaviors and well-being. All analysis respected the temporal scope (2022–early 2026) and acknowledged methodological limitations, such as panel attrition in LIWS and potential under-coverage of occupied territories in humanitarian datasets.

This combined approach allows for a nuanced understanding of how individual-level manifestations of Adversity Quotient and social intelligence interact with broader structural conditions of displacement and humanitarian need, providing a solid empirical foundation for comparative insights relevant to Balkan contexts.

## Findings

The empirical analysis, based on the Life in War Survey (LIWS) and complementary humanitarian datasets, reveals both the profound costs of war and the emergence

of significant adaptive capacities among the Ukrainian population between early and late 2022, with broader trends extending into 2026.

At the individual level, the second wave of LIWS (conducted August–October 2022) shows that a large majority of respondents faced severe war-related disruptions. Substantial portions reported marked declines in household income, noticeable deterioration in mental health, and separation from close family members. These experiences were accompanied by disruptions in daily routines and subjective well-being. At the same time, the panel structure permits direct comparison with the pre-invasion first wave (January–February 2022). Between the two waves, average life satisfaction registered a modest upward shift. More strikingly, trust in core national institutions strengthened considerably, with particularly pronounced increases in confidence toward the Armed Forces of Ukraine and volunteer networks. Civic participation also remained active, as evidenced by widespread involvement in volunteering and humanitarian support activities. To illustrate these patterns more clearly, Table 1 summarizes key individual-level changes observed in the LIWS panel.

When individual experiences are placed in macro context using Displacement Tracking Matrix and Humanitarian Needs Overview data, important structural patterns emerge. Following the initial

**Table 1:** *Selected Individual-Level Indicators from LIWS Waves 1 and 2*

Indicator	Wave 1 (Pre-invasion)	Wave 2 (Post-invasion)	Change
Life satisfaction (mean on 0–10 scale)	Baseline	Modest increase	+0.31
Trust in Armed Forces (mean on 0–10 scale)	Lower baseline	Substantial rise	+1.41
Volunteering / civic engagement	Lower	35% participation	Increase
Reported income decline	Not applicable	~66%	Sharp rise
Mental health deterioration	Not applicable	~63%	Widespread

**Table 2:** *Selected Macro-Level Trends (2022–early 2026)*

Dimension	Early Phase (2022)	Later Phase (2025–2026)	Overall Pattern
Internally Displaced Persons	Sharp initial increase	Progressive decline (~3.5 million)	Net reduction with regional variation
People in Need (national)	Peak levels	Substantial contraction (~10.8 million)	Gradual easing
Severity in key clusters	High, especially east/south	Persistently elevated	Enduring regional imbalances

surge in internal displacement after February 2022, the estimated number of internally displaced persons showed a progressive decline through 2025–2026, paralleled by growing numbers of returnees. Overall humanitarian needs also contracted over the period, yet severity indicators in protection, shelter, and livelihoods remained elevated, particularly in eastern and southern regions. Regional disparities were consistent: oblasts experiencing higher displacement intensity exhibited stronger links to individual-level strain, including elevated psychological and economic difficulties. Mental health impacts were notably more prevalent among those who had moved compared to those who remained in their original settlements. Table 2 provides a simplified overview of macro-level displacement and needs trends.

The analysis reveals a complex picture of adversity and resilience among Ukrainians during the first year of the full-scale Russian invasion and its subsequent evolution through early 2026. At the individual level, the Life in War Survey (LIWS) documents widespread exposure to war-related hardships. In the second wave (August–October 2022), 66% of respondents reported a decrease in household income, 63% experienced deterioration in mental health, and 50% noted separation from family members. These strains were accompanied by disruptions in daily functioning and subjective well-being. However, the panel design also uncovers

notable adaptive capacity: between Wave 1 (pre-invasion, January–February 2022) and Wave 2, mean life satisfaction increased modestly by 0.31 points on a 0–10 scale, while trust in the Armed Forces of Ukraine rose by 1.41 points and trust in volunteers showed similarly strong gains. Civic engagement remained robust, with 35% of respondents reporting participation in volunteering activities and even higher shares contributing to humanitarian or defense-related support.

When these micro-level patterns are examined alongside macro-level humanitarian data, clearer structural dynamics become visible. According to the International Organization for Migration’s Displacement Tracking Matrix, the estimated number of internally displaced persons stood at approximately 3.5 million by early 2026, following an initial surge after February 2022, while the number of returnees grew steadily. Humanitarian Needs Overviews indicate that the total number of people in need decreased from around 17.6 million in 2023 to 10.8 million by 2026. Nevertheless, severity scores remained elevated in protection and shelter clusters, particularly in eastern and southern regions where needs affected up to 4–5 million people per cluster in peak years. Regional disparities are pronounced: oblasts with higher displacement intensity consistently showed stronger associations with reported psychological and economic

strain at the individual level, with mental health deterioration reaching 69% among those who moved compared to 62% among non-movers.

Importantly, the findings point to the operation of collective adaptive mechanisms. Even in areas with high displacement concentrations (such as those hosting 12–16% of all IDPs), community-level responses—manifested through volunteering rates of 35% and widespread donations—served as buffers against exclusion and fragmentation. These patterns suggest that acute adversity can stimulate the development of practical social intelligence: the capacity to coordinate under pressure, regulate collective emotions, and mobilize shared resources. At the same time, persistent regional imbalances highlight how structural conditions of displacement continue to constrain the full expression of resilience for significant segments of the population.

Taken together, the evidence demonstrates that Ukrainian society has displayed notable Adversity Quotient at both individual and collective levels. While war has imposed heavy costs—with two-thirds facing income loss and over 60% reporting mental health decline—it has also activated adaptive strategies, including a 0.31-point rise in life satisfaction and substantial increases in institutional trust, that go beyond mere survival and offer valuable comparative insights for other societies facing prolonged instability and fragmentation.

### **Discussion: Implications for the Balkans**

The findings highlight the dual nature of adversity in shaping societal responses during prolonged conflict. While war imposes significant personal and structural

burdens—manifesting in economic pressures, psychological strain, and relational disruptions—it also activates adaptive mechanisms that foster collective resilience. At the micro level, individuals demonstrate the capacity to maintain purpose and engage in civic actions despite ongoing challenges, reflecting the development of practical social intelligence and emotional regulation under pressure. These responses illustrate how Adversity Quotient operates not only as an individual trait but as a collective resource, enabling coordinated community efforts even when formal institutions face strain.

When viewed through a macro lens, the data reveal persistent regional imbalances in humanitarian conditions and displacement dynamics. Areas with higher concentrations of displacement tend to experience more pronounced constraints on adaptive capacity, underscoring how structural inequalities can limit the full expression of social intelligence across different parts of the country. At the same time, widespread community mobilization—through volunteering, mutual aid, and trust-building—emerges as a counterforce, suggesting that adversity can stimulate new forms of coordination and shared problem-solving that transcend individual coping.

For Balkan societies, the Ukrainian experience offers a particularly relevant comparative model. Many Balkan countries continue to navigate the long-term legacies of past conflicts, ethnic tensions, and displacement, often within contexts of economic fragility and political fragmentation. The Ukrainian case demonstrates that resilience is not merely survival but the active cultivation of collective intelligence—the ability to sense, interpret, and respond to crisis through interpersonal coordination and community purpose. This has direct implications

for Southeast Europe, where similar risks of instability persist. Strengthening community networks, supporting inclusive recovery for displaced populations, and fostering transparent governance could enhance societal Adversity Quotient and promote more cohesive responses to future challenges.

Theoretically, these patterns extend existing frameworks by showing how Gardner's personal intelligences and Stoltz's Adversity Quotient manifest at the societal level during wartime. They emphasize that intelligent societies are built not only through cognitive or technological advancement but through the deliberate nurturing of shared emotional regulation, trust, and adaptive collaboration under adversity. In practical terms, the findings suggest that policies aimed at post-conflict or crisis recovery should prioritize community-driven initiatives that build social cohesion and collective problem-solving capacities.

Ultimately, the Ukrainian case illustrates that war-induced fragmentation, while deeply costly, can also catalyze the emergence of new forms of social intelligence. For Balkan scholars and policymakers, this provides a timely reminder that investing in inclusive, community-based adaptation mechanisms may be essential for building more resilient and intelligent societies in an increasingly uncertain regional and global environment. Comparative research across post-conflict contexts could further illuminate these dynamics, offering pathways for cross-regional learning and cooperation.

## **Conclusion and Policy Recommendations**

The Russian invasion of Ukraine has served as a profound test of societal

intelligence under extreme adversity. The evidence from the Life in War Survey, combined with broader humanitarian and displacement indicators, demonstrates that war simultaneously generates deep fragmentation and activates powerful adaptive capacities. Individuals and communities have shown remarkable resilience through civic engagement, mutual support, and the gradual rebuilding of trust, revealing that collective social intelligence can emerge even amid severe disruption. These findings underscore that Adversity Quotient and social intelligence are not static traits but dynamic resources that societies can cultivate when facing existential threats.

For Balkan societies, the Ukrainian experience carries significant comparative value. Many countries in Southeast Europe continue to grapple with the long-term consequences of past conflicts, displacement, and political fragmentation. The Ukrainian case illustrates that resilience is not merely endurance but the active development of shared intelligence—the capacity to coordinate, regulate emotions collectively, and mobilize community resources under pressure. This offers a hopeful yet realistic model: societies confronting instability can strengthen their adaptive potential by investing in the social fabric that sustains collective intelligence.

Several practical implications emerge for policymakers and civil society actors in the Balkans and beyond. First, support for displaced populations should go beyond immediate humanitarian assistance to include programs that foster community integration and collective problem-solving. Initiatives that encourage volunteering, mutual aid networks, and participatory governance can help transform adversity into opportunities for building social intelligence.

Second, investment in trust-building mechanisms is essential. Transparent communication, inclusive decision-making, and recognition of local community efforts can strengthen institutional legitimacy and collective efficacy, mirroring the trust gains observed in wartime Ukraine.

Third, regional cooperation should be prioritized. Balkan countries could benefit from knowledge exchange platforms focused on resilience strategies, drawing lessons from Ukrainian experiences in community mobilization and adaptive governance. Joint projects on mental health support, economic inclusion of displaced persons, and digital tools for civic participation would enhance cross-border social intelligence.

Finally, long-term policy frameworks

should explicitly incorporate the development of collective Adversity Quotient. Educational curricula, civil society training, and public communication strategies that emphasize emotional regulation, collaboration under stress, and shared purpose can prepare societies for future challenges in an increasingly uncertain world.

In conclusion, the Ukrainian case reminds us that intelligent societies are forged not only in times of prosperity but especially in moments of crisis. By learning from these experiences, Balkan societies—and the wider international community—can move toward more resilient, cohesive, and truly intelligent responses to the challenges of fragmentation and transformation.

## REFERENCES

- Angelopoulos, P. A. (2002). Empirical review of Stoltz' Adversity Quotient (AQ) training. Defense Technical Information Center. <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA408478.pdf>
- Borinca, I. (2025). Fostering social cohesion in post-conflict societies. *European Journal of Social Psychology*. <https://doi.org/10.1002/ejsp.3116>
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. Basic Books.
- Gardner, H. (1999). *Intelligence reframed: Multiple intelligences for the 21st century*. Basic Books.
- International Organization for Migration (IOM). (2022–2026). *Ukraine Displacement Tracking Matrix (DTM)*. <https://dtm.iom.int/ukraine>
- Keudel, O. (2025). Polycentric crisis response and societal resilience. *Post-Soviet Affairs*, 41(5), 436–458. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2025.2480529>
- Kutsenko, O. (2026). War frames and societal transformations in Ukraine. *Sociology*, Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/00380261261423462>
- Kyiv International Institute of Sociology (KIIS) / Kyiv School of Economics. (2022). *Life in War Survey (LIWS)*. <https://github.com/kse-ua/LIWS>
- Mikheieva, O., Sereda, V., & Kuzemska, L. (2023). Forced displacement of Ukrainians during the war. In B. Madlovics & B. Magyar (Eds.), *Russia's imperial endeavor and its geopolitical consequences* (Vol. 2, pp. 199–228). CEU Press.
- Nikam, V. B. (2013). Adversity quotient and defense mechanism of secondary student teachers. ERIC. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1053965.pdf>
- Olcese, M. (2025). Shared strength: Protective roles of community resilience. PMC. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12561146/>

- Saxena, S. (2024). Adversity Quotient as determining factor of mental health. PMC. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11559725/>
- Shapiro, D. L. (2020). Reconciliation Systems Design: A Systematic Approach to Collective Healing in Post-Conflict Societies. *Harv. Negot. L. Rev.*, 26, 193.
- Shearer, B. (2018). Multiple intelligences in teaching and education. PMC. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC6480719/>
- Stoltz, P. G. (1997). *Adversity quotient: Turning obstacles into opportunities*. John Wiley & Sons.
- Stoltz, P. G. (2000). *Adversity quotient*. *Work. New York: Harper Collins*.
- United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA). (2022–2026). *Ukraine Humanitarian Needs Overview (HNO) and Humanitarian Needs and Response Plan*. <https://data.humdata.org/group/ukr>



# RELIGION, COLLECTIVE BEHAVIOUR, AND CONFLICT DYNAMICS IN CONTEMPORARY SOCIETIES

Hamlet UGOCHUKWU

*Roehampton University London, Great Britain*

E-mail: Ugochukwuhamlet@gmail.com

---

## ABSTRACT<sup>1</sup>

This study delves into the intricate ways in which religion influences collective behavior, conflict, violence, and social movements in modern societies. Contrary to common belief that religion is solely responsible for violence, recent research highlights its symbolic and relational significance within larger sociopolitical contexts. Three main inquiries guide this investigation: What circumstances escalate conflict due to religion? How do religious beliefs and stories shape the dynamics of movements? Can religion both incite violence and support peaceful mobilization? To address these questions, this study combines Collective Behavior Theory with Social Identity Theory to explore how religious group identities and moral frameworks impact both peaceful and violent collective actions (Tajfel & Turner, 2004). By synthesizing social movement literature and socio-psychological studies, the framework emphasizes the interplay between identity formation, collective grievances, and moral narratives that influence movement outcomes. Research findings reveal that collective identity and moral conviction play crucial roles in social movement participation and conflict dynamics. Methodologically, this study utilizes a comparative qualitative approach, analyzing documented instances of religiously motivated mobilization across various regions. By examining movement manifestos, media discussions, and academic analyses, the study enables a comparison of how religious discourse is utilized in both violent and nonviolent collective actions. The results suggest that religion exacerbates conflict when intertwined with exclusionary identity politics

---

<sup>1</sup> Presented in the International and Interdisciplinary Conference “Toward an Intelligent Society: Challenges & Opportunities”, that has been held at the University Fehmi Agani Gjakove - Kosovo, on 22-23 May 2025; Proceedings, p. 95

---

and perceived group threats. However, religious frameworks also offer moral frameworks that sustain nonviolent protests and justice-oriented mobilization. These findings support the idea that religion's impact on collective behavior is not inherently violent or peaceful, but rather influenced by contextual factors. In conclusion, this study advocates for a nuanced understanding of religion's role in collective behavior, emphasizing the need to consider processes and context in conflict and movement analyses, rather than simplistic explanations.

**Keywords:** *Religion; collective behavior; social movements; identity politics; conflict dynamics; mobilization.*

PhD **Hamlet UGOCHUKWU** is a scholar of Interfaith Religion and a priest serving in the Anglican Communion. He holds a Ph.D. in Comparative Religion from Imo State University and an MSc in Global Human Resource Management from Roehampton University, London. His research interests encompass the world, theology, and the intersection of religion, equality, diversity & inclusion, and conflict resolution. He has authored several foundational texts on major world religions, most recently, *Islam and the World*.

## Introduction

Religion endures as one of the most formidable and resilient forces shaping human interaction in the twenty-first century. For much of the preceding century, the prevailing orthodoxy among Western scholars was firmly anchored in the secularization thesis—a rather optimistic assumption that the march of modernization, industrialization, and rational thought would inevitably banish faith to the private realm (Casanova, 1994). However, the unfolding realities of the global landscape have emphatically punctured this illusion. The rapid, often disruptive pace of globalization, compounded by the abysmal failure of secular nationalist projects to deliver equitable development, has caused a forceful resurgence of public religion. In an epoch defined by profound socio-economic dislocation and ontological insecurity, religious institutions have routinely stepped into the breach, providing social welfare, a moral anchor, and communal solidarity where the state has woefully faltered. Rather than fading away, religious identity still plays a visible and influential role in public life, shaping

political dynamics and often contributing to tensions between different groups. Religious beliefs offer people moral direction and a sense of certainty, which makes them powerful tools for uniting individuals and motivating collective action. However, this same strength creates a difficult contradiction. In some situations, religious ideas are used to justify violent actions, while in others, they serve as a foundation for peaceful movements that seek justice and social change (Appleby, 2000; Juergensmeyer, 2003).

In spite of this well-documented complexity, dominant discourses—particularly within popular media and superficial political analyses—persist in reducing religion to a monolithic bogeyman responsible for global instability. Whenever violence erupts in deeply pluralistic societies—whether across the volatile stretches of Sub-Saharan Africa, the Middle East, or parts of South Asia—the immediate, almost knee-jerk reflex of observers is to hastily label the crisis a “religious conflict” (Cavanaugh, 2009). This reductionist narrative frequently serves a very deliberate political utility: it conveniently absolves state actors of their glaring failures to govern equitably, whilst

delegitimizing the substantive grievances of rebelling factions by casting them merely as irrational zealots. By framing systemic violence simply as the inevitable collision of incompatible theological doctrines, analysts strip these crises of their proper sociopolitical and historical contexts. These kinds of oversimplified explanations often hide the real issues driving conflict, such as limited resources, political exclusion, the lasting effects of colonial rule, and weak institutions. In reality, these factors play a much bigger role in causing social unrest. A rigorous interrogation of recent socio-psychological and comparative data reveals that religion rarely operates in a vacuum to precipitate conflict. Rather, it becomes a combustible flashpoint primarily when it is intricately woven into the fabric of exclusionary identity politics and perceived threats to group survival (Fox, 2004). When political elites or insecure majorities weaponize faith to draw rigid, unyielding boundaries between a “sacred in-group” and a “demonic out-group,” religion effectively sacralizes earthly grievances, rendering any notion of political compromise as an act of spiritual treason. On the other hand, when these same religious traditions are not tied to ethnic or territorial politics, they can become powerful forces for peaceful and rights-based action. In such situations, religious spaces—such as churches, mosques, and temples—often serve as safe places where marginalized groups can come together, share their concerns, and organize collective action, sometimes outside the direct control of the state. In doing so, they help promote and sustain shared ideas of human dignity. To transcend these simplistic postulations and address a glaring lacuna in contemporary conflict analysis, this study rigorously investigates the intricate mechanisms

through which religion dictates both violent and nonviolent collective action. By synthesizing Collective Behavior Theory with Social Identity Theory (Tajfel & Turner, 2004), this research constructs a robust theoretical scaffold that illuminates the dynamic interplay between identity formation, collective grievances, and the moral narratives that ultimately govern movement trajectories.

Specifically, this scholarly endeavor is anchored by three central inquiries:

- Under what precise structural and political conditions does religion escalate intergroup hostilities?
- How do religious dogmas, historical myths, and sacred narratives configure the internal dynamics and staying power of social movements?
- By what mechanism can the exact same overarching religious tradition simultaneously ignite militant extremism in one geographical locale whilst fiercely championing peaceful mobilization in another?

To systematically unpack these questions, the remainder of this treatise is meticulously structured. First, a comprehensive literature review and theoretical framework will interrogate the intersection of social identity and collective behavior, fundamentally challenging existing orthodoxies regarding religious violence. Following this, the methodology section elucidates the comparative qualitative paradigm employed to dissect religiously motivated mobilization. The discourse will then present highly illustrative case studies—juxtaposing an instance where religious identity was hijacked for exclusionary violence against a scenario where faith sustained nonviolent resistance. Finally, the findings will synthesize these divergent realities, culminating in a discussion that

vigorously argues for the absolute necessity of context-sensitive analysis in future sociological research and the formulation of conflict resolution architectures.

### **Literature Review: The Dual Nature of Religious Mobilization**

To understand the contemporary dynamics of religion in collective behavior, it is necessary to first trace the evolution of sociological thought regarding the role of faith in modern society. For the better part of the twentieth century, the secularization paradigm dominated the sociological landscape. Proponents of this thesis posited that the inevitable forces of modernity—specifically rationalization, industrialization, and structural differentiation—would lead to the gradual decline of religious authority and its retreat into the private sphere (Casanova, 1994). However, as the twenty-first century unfolded, it became evident that religion was not fading; rather, it was undergoing a profound public resurgence. This “deprivatization” of religion forced a paradigm shift in the social sciences, necessitating a reevaluation of how religious frameworks mobilize collective action in a post-secular world.

The existing literature on religious mobilization is largely bifurcated into two dominants, often opposing, camps. The first camp tends to emphasize the inherent volatility of religious identity, focusing extensively on its capacity to generate and exacerbate conflict. Scholars in this tradition, such as Mark Juergensmeyer (2003), argue that religion is uniquely susceptible to violent mobilization because it frames earthly political struggles in cosmic, absolute terms. When territorial or political disputes are infused with theological significance, the opposition

is no longer viewed merely as a political adversary, but as a spiritual enemy or an agent of evil. This “cosmic framing” removes the constraints of conventional political negotiation, making absolute destruction of the out-group appear as a divine mandate. Furthermore, Jonathan Fox (2004) has provided extensive empirical evidence demonstrating that when ethno-nationalist conflicts overlap with religious fault lines, the resulting violence tends to be more protracted and intense than purely secular disputes.

However, a growing body of critical literature vigorously challenges the assumption that religion is uniquely prone to violence. William T. Cavanaugh (2009), in his critique of the “myth of religious violence,” argues that the very category of “religious conflict” is a modern construct frequently utilized by secular state actors to delegitimize opposition and obscure the underlying material drivers of violence, such as state oppression or resource inequality. Cavanaugh contends that the violence often attributed to religious fanaticism is fundamentally indistinguishable from the violence perpetrated in the name of secular ideologies like nationalism or capitalism.

In direct contrast to the literature focusing on conflict, a second camp of scholarship highlights religion’s profound capacity for peacebuilding and nonviolent collective action. Scott Appleby (2000) introduced the concept of the “ambivalence of the sacred,” articulating that the same religious zeal that drives a militant to violence can also compel an activist to engage in radical, nonviolent peacemaking. Appleby’s work, alongside that of Marc Gopin (2000), demonstrates that religious traditions possess deep reservoirs of moral vocabulary—such as concepts of restorative justice, forgiveness,

and universal human dignity—that are essential for conflict resolution and post-conflict reconciliation. In social movements advocating for civil rights and democratic reform, religious institutions frequently provide critical infrastructure. They offer safe physical spaces for mobilization, established communication networks, and a resilient psychological framework that allows activists to endure state repression by framing their suffering as a redemptive sacrifice (Nepstad, 2004).

### The Research Gap

While both camps offer valuable insights, the existing literature frequently treats the outcomes of religious mobilization—either violence or peace—as static characteristics of specific theological doctrines. What remains insufficiently explored is the dynamic, contextual process through which the same religious tradition can be maneuvered to produce diametrically opposed outcomes in different sociopolitical environments.

There is a distinct need for a more integrated analytical approach that bridges the gap between the macro-level structural conditions (e.g., state failure, economic disparity) and the micro-level socio-psychological processes of the actors involved. This study addresses this gap by synthesizing Collective Behavior Theory with Social Identity Theory, proposing a framework that does not ask *what* religion is, but rather *how* religious identity is constructed and deployed in response to specific structural strains. By shifting the focus from theology to the mechanisms of identity formation and collective grievance, this research provides a more nuanced understanding of religion as a malleable cultural resource in modern social movements.

### Methodology

This study adopts a comparative qualitative research design aimed at systematically investigating the dual capacity of religion to incite conflict and sustain peace. A qualitative methodology is uniquely suited for this inquiry because it facilitates an in-depth exploration of the symbolic meanings, moral vocabularies, and intricate identity construction processes that quantitative metrics—such as armed conflict databases or census data—frequently fail to capture (Yin, 2018). By contrasting highly disparate historical cases of religiously motivated mobilization, this research design isolates the specific sociopolitical variables that push a religious movement toward either violent escalation or nonviolent resistance.

### Research Design

The research utilizes purposive sampling to select two historically significant case studies: the ethno-religious conflicts during the disintegration of Yugoslavia in the 1990s, and the role of the Christian Church in the South African anti-apartheid movement during the 1980s. These specific cases were chosen to generate maximum variance in movement outcomes. The Balkan crisis represents an extreme instance where religious identity fueled militant, exclusionary violence against out-groups. Conversely, the South African anti-apartheid struggle serves as a seminal example of a similar religious tradition (Christianity) inspiring inclusive, nonviolent civil rights mobilization. Comparing these divergent outcomes within severe structural crises allows for a rigorous evaluation of how local political contexts manipulate overarching religious frameworks.

Data for this comparative analysis are derived from a comprehensive documentary review of both primary and secondary textual sources. In studying the Balkan conflict, the corpus includes nationalist propaganda, recorded speeches by political and religious elites, and peer-reviewed historical analyses of “Christoslavism” and regional myth-making. For the South African case, the primary data heavily centers on formal theological declarations, most notably the *Kairos Document* (1985), alongside public sermons, movement manifestos, and documented accounts of church-led boycotts and protests. Selecting these specific texts provides direct, unmediated insight into how actors within these movements articulated their collective grievances and justified their subsequent actions using religious rhetoric.

The analytical process relies on thematic analysis, interpreted through the lens of social movement framing theory (Snow & Benford, 1988). The collected texts were systematically coded to identify core diagnostic and prognostic frames. Diagnostic framing analysis examines how the movements identified the source of their structural strain, investigating, for example, whether a text framed a political opponent merely as a competitor, or elevated them to the status of a spiritual enemy. Prognostic framing analysis evaluates the proposed solutions articulated in the texts, distinguishing between calls for peaceful, restorative justice versus demands for divine warfare and territorial purification.

By standardizing this analytical focus on identity formation and moral justification across the two cases, the methodology mitigates the risk of ecological fallacy. It ensures that the conclusions drawn regarding religion’s impact on

collective behavior are firmly grounded in empirical historical observation rather than abstract theological assumption.

### **Case Studies: The Contextual Malleability of Religious Mobilization**

To empirically ground the theoretical framework, this study employs a comparative analysis of two historically significant cases of religious mobilization. These cases were selected for their maximum variance in outcomes, illustrating how the same socio-psychological mechanisms of religious identity can be manipulated to produce both exclusionary violence and inclusive peacebuilding.

#### **Case Study I: Ethno-Religious Nationalism and Exclusionary Violence in the Balkans**

The violent disintegration of Yugoslavia in the 1990s serves as a quintessential example of religion being co-opted to sacralize earthly political and territorial grievances. Following the collapse of the communist state framework, which had previously suppressed ethno-religious nationalism, the region experienced a profound structural strain and a vacuum of political legitimacy. In this environment, opportunistic political elites aggressively weaponized historical religious identities—specifically Serbian Orthodoxy, Croatian Catholicism, and Bosnian Islam—to construct rigid boundaries of social categorization (Velikonja, 2003).

In this context, religion did not initiate the conflict; rather, it provided the symbolic vocabulary necessary to transform a secular contest for territory into a cosmic struggle for survival. As analyzed through the lens of Social Identity

Theory, political leaders utilized diagnostic framing to collapse ethnic and religious identities into a singular, indivisible marker of the “in-group.” For instance, Serbian nationalist rhetoric heavily relied on the mythology of the Battle of Kosovo (1389), framing contemporary political adversaries not merely as secessionists, but as the historical enemies of the Orthodox faith (Sells, 1996).

This conflation of religious and national identity resulted in what scholars term “Christoslavism” —an exclusionary ideology that inherently designated the Bosniak Muslim population as an existential and spiritual threat, or a “demonic out-group” (Sells, 1996; Brubaker, 2015). This dynamic of exclusionary mobilization extended disastrously into the 1998–1999 Kosovo War. The exact same overarching mythology of the 1389 battle—which framed the territory as the sacred, inalienable cradle of Serbian Orthodoxy—was weaponized against the predominantly Muslim Albanian majority in the region. By defining the Albanian population not merely as political dissidents, but as demographic and spiritual usurpers of holy land, political elites successfully legitimized systemic state violence and forced mass displacement.

By framing these regional conflicts in such absolute, theological terms, political elites effectively removed the parameters of conventional political negotiation. The resulting violence, including systemic ethnic cleansing in both Bosnia and Kosovo, was thus rationalized by perpetrators not as a political crime, but as a divine mandate to purify sacred territory. This case vividly demonstrates how religion, when fused with ethno-nationalist territorial claims under conditions of structural collapse, acts as a potent accelerator of exclusionary violence.

## Case Study II: Prophetic Theology and Nonviolent Resistance in South Africa

In stark contrast to the Balkan conflict, the role of the Christian Church in the South African anti-apartheid movement illustrates the profound capacity of religion to sustain nonviolent mobilization and dismantle oppressive structures. During the 1980s, the apartheid regime actively employed a distorted, exclusionary interpretation of Calvinist theology to justify racial segregation, essentially creating a “State Theology” that sanctified white supremacy (De Gruchy, 2004).

However, marginalized Black communities and allied progressive clergy reclaimed the Christian narrative, decoupling it from the state’s exclusionary politics. The pivotal moment of this religious counter-mobilization was the publication of the *Kairos Document* in 1985. Authored predominantly by Black theologians, this manifesto provided a devastating critique of both the state’s weaponized theology and the institutional church’s passive complicity. Instead, it advocated for a “Prophetic Theology”—a prognostic frame rooted deeply in biblical imperatives of justice, liberation, and the universal dignity of all human beings, irrespective of race (Tutu, 1999).

Because the apartheid state had systematically banned Black political parties and organizations, religious institutions functioned as crucial “free spaces.” Churches became the primary arenas for safe assembly, resource mobilization, and the articulation of collective grievances. Religious leaders, most notably Archbishop Desmond Tutu, utilized their moral authority to organize international boycotts and domestic nonviolent protests (De Gruchy, 2004).

In this instance, religious identity fostered profound internal solidarity among activists. It provided a psychological framework that allowed the marginalized to endure state repression by framing their suffering not as a meaningless political defeat, but as a redemptive sacrifice aligned with universal divine justice. Ultimately, the religious networks in South Africa demonstrated that when faith is tethered to universal human rights rather than territorial exclusivity, it serves as an indispensable engine for peaceful conflict resolution and democratic transition.

### Findings and discussion

The comparative analysis of the Balkan disintegration and the South African anti-apartheid movement underscores the profound malleability of religious frameworks in contexts of severe structural strain. The data firmly reject the reductionist paradigm that treats religion as an independent variable inherently predisposed to violence. Instead, the findings reveal that religion functions as a potent, culturally resonant amplifier whose trajectory is dictated by the sociopolitical environment and the strategic framing of local actors. When synthesized, the divergent outcomes of these historical case studies elucidate the specific mechanisms through which faith is mobilized to either exacerbate conflict or sustain peace.

When political leaders hijack religious identity to exclude others—as seen during the Balkan crisis—they fundamentally change the nature of the conflict by turning earthly disputes into holy causes. Nationalist leaders deliberately blurred the lines between ethnicity and faith. In doing so, they transformed an ordinary struggle for land and political power into what felt like a cosmic battle for survival.

Weaponizing religion in this way requires drawing a hard line: leaders must convince their followers that they are the “sacred” chosen ones, fighting against a “demonic” enemy (Brubaker, 2015). Under these conditions, the prognostic frames shift away from political negotiation toward divine mandates for territorial purification. The findings indicate that when political elites successfully intertwine religious rhetoric with ethno-nationalist claims, the resulting violence is insulated from standard diplomatic compromise, as any concession is inevitably perceived by the mobilized base as a spiritual betrayal.

Conversely, the South African case demonstrates that when religious frameworks are decoupled from territorial exclusivity and state power, they frequently serve as the primary moral engine for nonviolent, restorative mobilization. The prophetic theology articulated by the anti-apartheid movement provided a diagnostic frame that accurately identified systemic, structural oppression—rather than the mere existence of a competing demographic—as the root of the crisis. More importantly, it offered a prognostic frame centered on universal human dignity, liberation, and eventual reconciliation (Gopin, 2000; Tutu, 1999). In this context, religious identity did not draw exclusionary boundaries but rather fostered profound internal solidarity among marginalized populations. It supplied the psychological endurance necessary to sustain prolonged civil resistance, framing the activists’ suffering as a redemptive sacrifice aligned with a higher moral order, rather than a mere tactical defeat against a superior state apparatus.

Discussing these synthesized findings within the broader theoretical landscape of Social Identity Theory and Collective Behavior Theory reveals a

critical sociological insight: the decisive variable in religious mobilization is rarely the specific theological doctrine, but the structural context in which it is activated. It's fascinating to look at the Balkans and South Africa side by side. In both places, people were deeply motivated by their historical faiths. Yet, the Balkans saw devastating violence, while South Africa experienced powerful peacebuilding. This divergence prompts a critical inquiry into how political elites strategically frame and deploy religious identity to serve specific socio-political objectives. This dynamic reveals something crucial about modern conflicts: scholars and policymakers must move away from debating the "true nature" of a religion. Instead, the focus must shift to investigating how actors use faith as a tool to either challenge structural inequality or exacerbate it. Recognizing this allows observers to look past superficial "religious conflict" labels and address the underlying material, historical, and political disenfranchisement truly driving the unrest.

## Conclusion

The multifaceted role of religion in contemporary collective behavior presents one of the most pressing analytical challenges for modern sociology and conflict resolution. This study has demonstrated that the enduring presence of faith in the public sphere is neither an inherent catalyst for systemic violence nor a guaranteed conduit for peace. Rather, religious frameworks function as highly resilient cultural reservoirs that social actors draw upon to navigate severe structural inequalities, state failures, and existential political crises.

By synthesizing Collective Behavior Theory with Social Identity Theory, and

contrasting the exclusionary ethno-religious nationalism of the Balkan disintegration with the inclusive, prophetic theology of the South African anti-apartheid movement, this research clarifies the mechanics of religious mobilization. The findings unequivocally indicate that religion accelerates violence only when it is deliberately co-opted by political elites to sacralize earthly grievances and construct rigid, exclusionary boundaries between groups. Conversely, when marginalized communities decouple faith from territorial nationalism and tether it to universal principles of human dignity, religion provides an indispensable moral vocabulary and the psychological endurance necessary to sustain nonviolent civil resistance.

These conclusions carry profound implications for policymakers, international observers, and conflict resolution practitioners. The pervasive tendency to categorize complex territorial or economic disputes simplistically as "religious conflicts" is an analytical failure that fundamentally misdirects policy interventions. If the root causes of an uprising are systemic disenfranchisement and resource competition, attempting to resolve the crisis merely by addressing the theological rhetoric will prove futile.

While this comparative analysis provides significant insights into the mechanics of religious mobilization, certain methodological limitations must be acknowledged. First, the reliance on historical textual analysis—such as formal manifestos, public speeches, and theological declarations—inherently privileges the voices of political and religious elites. Consequently, the localized, unrecorded perspectives of grassroots participants may be underrepresented in the data. Furthermore, while the purposive selection of the Balkan and

South African cases offers maximum variance in outcomes, analyzing only two distinct geographical and historical contexts limits the immediate generalizability of the findings. Future research should apply this theoretical framework to contemporary, ongoing conflicts in different socio-political environments to further validate the contextual malleability of religious identity.

Ultimately, this study advocates for a highly contextualized, process-oriented approach to analyzing social movements.

Scholars and practitioners must shift their focus from interrogating the static doctrines of specific religions to investigating the dynamic socio-political ecosystems in which these faith traditions are strategically deployed. Recognizing this fundamental malleability is the vital first step toward dismantling the structural conditions that breed extremist violence and effectively empowering the religious networks capable of fostering sustainable intercultural dialogue and restorative justice.

## REFERENCES

- Appleby, Scott. 2000. *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Brubaker, Rogers. 2015. "Religious Dimensions of Political Conflict and Violence." *Sociological Theory*, Vol. 33, No. 1, pp. 1–19.
- Casanova, José. 1994. *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cavanaugh, William T. 2009. *The Myth of Religious Violence: Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*. New York: Oxford University Press.
- De Gruchy, John. 2004. *The Church Struggle in South Africa*. Minneapolis: Fortress Press.
- Fox, Jonathan. 2004. *Religion, Civilization, and Civil War*. Lanham: Lexington Books.
- Gopin, Marc. 2000. *Between Eden and Armageddon: The Future of World Religions, Violence, and Peacemaking*. New York: Oxford University Press.
- Juergensmeyer, Mark. 2003. *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*. Berkeley: University of California Press.
- Nepstad, Sharon E. 2004. "Religion, Violence, and Peacemaking." *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 43, No. 3, pp. 297–301.
- Sells, Michael. 1996. *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. Berkeley: University of California Press.
- Snow, David A. & Benford, Robert D. 1988. "Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization." *International Social Movement Research*, Vol. 1, pp. 197–217.
- Tajfel, Henri & Turner, John C. 2004. "The Social Identity Theory of Intergroup Behavior." *Political Psychology: Key Readings*, pp. 276–293.
- Tutu, Desmond. 1999. *No Future Without Forgiveness*. New York: Doubleday.
- Velikonja, Mitja. 2003. *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. College Station: Texas A&M University Press.
- Yin, Robert K. 2018. *Case Study Research and Applications: Design and Methods*. Thousand Oaks: Sage Publications.

# WORKING CONDITIONS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN ALBANIA: A QUALITATIVE WORKPLACE-LEVEL ANALYSIS

**Blerta DRENOFCI**

*LOGOS University College Tirana, Albania*

E-mail: blerta.drenofci@kulogos.edu.al

**Marinela PANE**

*LOGOS University College Tirana, Albania*

E-mail: marinela.pane@kulogos.edu.al

---

## ABSTRACT

This study examines the working conditions of persons with disabilities in Albania, focusing on how inclusion is experienced within the workplace. While existing research has largely emphasized labor market participation, less attention has been given to the quality of employment and the conditions under which work is performed. Addressing this gap, the study adopts a qualitative approach to explore everyday workplace experiences, with attention to accessibility, workplace adaptations, organizational practices, and interpersonal dynamics. Data were collected through focus group discussions with employed persons with disabilities ( $n = 15$ ) and qualitative questionnaires administered to employers ( $n = 21$ ). The findings indicate that, although access to employment has improved, workplace inclusion remains partial and uneven. Accessibility is often limited to physical infrastructure, while communication, information, and organizational processes remain insufficiently adapted. Workplace adjustments are applied inconsistently and are not systematically embedded in organizational practices. In addition, employer approaches tend to reflect a protective logic, which may limit full participation and professional development. The study contributes to the literature by providing an in-depth, micro-level perspective on disability and employment, emphasizing that inclusion cannot be assessed solely through employment rates. Instead, it highlights the importance of working conditions as a central dimension of inclusive employment. The

findings suggest that improving employment outcomes requires a shift toward creating accessible, adaptive, and supportive workplace environments that enable meaningful and sustained participation.

**Keywords:** *disability; working conditions; workplace accessibility; qualitative research; inclusion; Albania*

**Dr. Blerta DRENOFCI** is Executive Director of the Albanian Disability Rights Foundation (ADRF). She has devoted her efforts for last 18 years at the Albanian Disability Rights Foundation, to the activities in advocacy and lobbying for disability related policy and legislation adoption and implementation and also offering of supportive services for people in need throughout the country. She has directed ADRF in several important legal initiatives, like improvements in electoral code etc. She has an PhD in Social Sciences and has an academic background, being a teacher of University of Tirana since 2013 on subjects such as Project Cycle Management, Organizational Behavior and Development of NGOs. She also has been the leader and the author of a lot of studies in the field of social policies in and outside the country. During the years 2015-2020, she has been involved in the development of the new criteria for the bio-psycho-social assessment of disability in Albania as well as its related administration in the State Social Services through a contract with the World Bank and the Ministry of Social Welfare and Youth.

**Marinela PANE** – is PhD Candidate and a lecturer in Social Work with extensive experience in academia, research, project management, and community-based healthcare services. Currently affiliated with LOGOS University College and Ryder Albania Association, focusing on palliative care, social policy, EU-funded projects, and capacity building initiatives in Albania and the Western Balkan

## Introduction

Ensuring equitable employment for persons with disabilities has become a key priority in contemporary social and labor policy. While international frameworks increasingly emphasize labor market participation, recent research highlights that access to employment alone is insufficient to ensure meaningful inclusion. Greater attention is now directed toward the quality of employment and working conditions, recognizing that workplace environments play a central role in shaping participation and equality (OECD, 2022; European Commission, 2024).

This perspective reflects a broader understanding that inclusion extends beyond labor market entry to encompass accessibility, workplace organization, interpersonal relations, and opportunities for professional development. The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) reinforces this approach by recognizing the right to work in environments that are

open, inclusive, and accessible throughout the entire employment process (United Nations, 2006).

Despite these developments, much of the existing literature, particularly in transition contexts, continues to focus on structural indicators such as employment rates and labor market participation. While informative, these indicators provide only a partial understanding of inclusion, as they do not capture how individuals experience their working environments or the barriers encountered in everyday workplace settings. Recent studies have therefore called for greater attention to workplace-level dynamics, emphasizing the role of accessibility, workplace adaptations, and organizational practices in shaping employment outcomes (Derbyshire et al., 2024; Jetha et al., 2025).

In the Albanian context, research has primarily examined policy frameworks and labor market trends, with limited attention to working conditions in practice. This represents an important gap, given that workplace environments are critical for

ensuring not only access to employment but also its sustainability and quality. To address this gap, this study adopts a qualitative, micro-level approach to examine the lived experiences of persons with disabilities in the workplace. Data were collected through focus group discussions with employed persons with disabilities ( $n = 15$ ) and qualitative questionnaires with employers ( $n = 21$ ), allowing for an in-depth exploration of workplace conditions and practices.

The study is guided by the following research question: *How are working conditions experienced by persons with disabilities in Albania, and what factors shape inclusion and exclusion at the workplace level?*

The findings indicate that, while access to employment has improved, workplace inclusion remains partial and uneven. Accessibility is often limited to physical infrastructure, workplace adaptations are inconsistently applied, and organizational practices may restrict full participation and professional development. These results suggest that inclusion is frequently achieved at a basic level of access, without extending to substantive equality within the workplace.

By focusing on working conditions, the study contributes to the literature by highlighting the importance of workplace-level dynamics in shaping inclusion. It also provides policy-relevant insights, emphasizing the need for more comprehensive approaches that address accessibility, workplace practices, and organizational capacity in order to support meaningful and sustained employment for persons with disabilities.

## Literature Review

Recent studies and reports have increasingly argued that disability inclusion at work

should not be assessed solely through employment rates, but also through the quality of work and the conditions under which work is performed (OECD, 2022; United Nations, 2006). International policy and research now emphasize that inclusive employment requires work environments that are open, accessible, safe, and supportive across the full employment relationship, including recruitment, retention, career progression, and everyday working arrangements (United Nations, 2006; OECD, 2022; European Commission, 2024). Article 27 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities explicitly frames the right to work as the right to gain a living in a labor market and work environment that is “open, inclusive and accessible,” while OECD work stresses that inclusion requires adapting jobs and work environments to workers, rather than expecting workers to fit unchanged workplaces.

A central theme in recent literature is that favorable working conditions are particularly important for employees with disabilities, as they influence both labor market participation and the ability to manage health-related needs over time (OECD, 2022; International Labour Organization, 2022). Teborg et al. (2024) demonstrate that supportive working conditions enable employees with disabilities to better balance occupational demands with impairment-related needs, thereby contributing to sustained employment. These findings are consistent with a broader body of research showing that workplace accommodations, such as flexible scheduling, task modification, assistive technologies, and adjustments in work organization, play a critical role in improving employment sustainability, well-being, and work functioning (ILO, 2022; European Commission, 2024). Furthermore, recent

empirical studies indicate that access to accommodations is associated not only with continued employment but also with higher job satisfaction and more positive workplace experiences, particularly when accommodation requests are effectively implemented in practice (Bertilsson et al., 2024; van der Meulen Rodgers et al., 2025).

The literature consistently highlights that accessibility in the workplace extends beyond the removal of physical barriers alone, encompassing a broader set of environmental and organizational factors (Organization for Economic Co-operation and Development, 2022; International Labour Organization, 2022). Recent guidance from the European Commission (2024) frames reasonable accommodation and accessibility as practical workplace issues that include not only physical infrastructure, but also digital systems, communication formats, equipment, work procedures, and managerial practices. Similarly, the ILO (2022) emphasizes that meaningful inclusion depends on a combination of accessible recruitment processes, inclusive physical and digital environments, staff training, awareness-raising, and the provision of individualized adjustments where necessary. This broader understanding is critical, as research shows that workers with disabilities may continue to experience exclusion even in environments that meet minimum physical accessibility standards, particularly when communication, information, scheduling, or everyday organizational routines remain inaccessible (OECD, 2022; European Commission, 2024).

Employer behavior and workplace culture represent a central dimension in current research on disability inclusion, as organizational practices significantly shape employment experiences for persons with disabilities (Organization for Economic

Co-operation and Development, 2022; International Labour Organization, 2022). A recent systematic review by Derbyshire et al. (2024) finds that employer-focused interventions are essential for improving disability inclusion, while also highlighting that evidence on what consistently changes employer behavior remains uneven across contexts. The review further suggests that formal legal measures alone are often insufficient unless they are supported by effective implementation mechanisms, organizational learning processes, and practical workplace supports (Derbyshire et al., 2024). Complementary research indicates that employers' decisions to provide support are influenced by managerial awareness, organizational readiness, and perceptions regarding the feasibility and cost of accommodations (Nevala et al., 2015; ILO, 2022). These factors help explain why some workplaces integrate inclusion into routine management practices, while others continue to treat disability as an exceptional or burdensome issue, often resulting in inconsistent or limited implementation of inclusive measures (OECD, 2022; European Commission, 2024).Bottom of Form

Recent research has also shifted attention from access to work toward job quality and career sustainability. Jetha et al. (2025) argue that workers with disabilities often face difficulty obtaining not only jobs, but high-quality jobs that support progression, stability, and long-term well-being. This matters because inclusion in low-quality or poorly adapted work may reproduce disadvantage rather than reduce it. OECD analysis similarly stresses that inclusive employment should involve fair remuneration, non-exploitative conditions, and the possibility of working without losing access to necessary services

and supports. In this sense, the quality of the employment relationship becomes a central indicator of inclusion, not a secondary issue.

Another point in the literature is that workers with disabilities are not a homogeneous group, and that workplace experiences vary significantly depending on disability type, support needs, and organizational context (Shakespeare, 2018; World Health Organization, 2011). Emerging research on disclosure, episodic disability, and workplace experience shows that employees encounter different barriers depending on whether their disability is visible, fluctuating, sensory, psychosocial, or physical (Santuzzi et al., 2014; Vickers, 2017). Recent studies further indicate that unmet accommodation needs and workplace disadvantage can intensify over time, particularly in organizational contexts where procedures are unclear or where employees face uncertainty in requesting support (Tompa et al., 2015; Nevala et al., 2015). This body of research suggests that inclusive working conditions depend not only on formal rights and policies, but also on the capacity of workplaces to respond flexibly and consistently to diverse and changing needs (Organization for Economic Co-operation and Development, 2022; International Labour Organization, 2022).

Within the broader European context, current policy initiatives increasingly reflect a workplace-centered understanding of disability inclusion, emphasizing not only access to employment but also conditions within the workplace (European Commission, 2024a; Organization for Economic Co-operation and Development, 2022). The EU Disability Employment Package, together with the European Commission's guidelines on reasonable accommodation, places strong

emphasis on practical employer guidance, accessible work environments, and the removal of barriers that persist beyond recruitment (European Commission, 2024a; European Commission, 2024b). These developments indicate a shift from viewing disability employment primarily as an issue of labor market entry toward a more comprehensive concern with retention, job quality, and equal treatment in everyday working life (OECD, 2022; European Commission, 2021). Building on this shift, the present study adopts a micro-level perspective to examine how accessibility, workplace adaptations, and organizational practices are experienced by persons with disabilities in their everyday employment (European Commission, 2024a; International Labour Organization, 2022).

## Methodology

This study employs a qualitative research approach to explore the working conditions of persons with disabilities (PWDs) through an in-depth, experience-based perspective. Qualitative methodology is particularly suitable for examining workplace dynamics, as it allows for the exploration of subjective experiences, perceptions, and contextual factors that cannot be fully captured through quantitative indicators (Creswell & Poth, 2018; Braun & Clarke, 2021).

The research design prioritizes a micro-level perspective, shifting attention from aggregate labor market outcomes to the realities of workplace experience. The study seeks to generate an understanding of how accessibility, workplace adaptations, interpersonal relations, and organizational practices influence inclusion in practice. This approach is consistent with qualitative traditions that emphasize meaning-making

and context in the analysis of social phenomena (Denzin & Lincoln, 2018).

Empirical data were collected through two complementary qualitative methods, enabling the triangulation of perspectives and enhancing the credibility of the findings (Patton, 2015). First, focus group discussions were conducted with employed persons with disabilities. A total of fifteen participants ( $n = 15$ ) took part in three focus groups, each consisting of five individuals. Participants were selected to reflect diversity in terms of disability type and level of support needs. The use of focus groups facilitated interaction among participants, allowing shared experiences and collective reflections to emerge, while also enabling the identification of common patterns and differences across workplace contexts (Krueger & Casey, 2015). Discussions explored a range of issues related to working conditions, including access to employment, workplace accessibility, adaptations and adjustments, relationships with employers and colleagues, and opportunities for professional development.

To complement the perspectives of employees, qualitative questionnaires were administered to a sample of twenty-one entities ( $n = 21$ ), including both private companies and a public institution. These institutions had experience employing persons with disabilities or had expressed an interest in inclusive employment practices. The questionnaires consisted of open-ended questions addressing workplace accessibility, organizational policies, employer practices, and awareness of disability inclusion. This method allowed employers to provide detailed and context-specific responses while maintaining flexibility in how they described their practices and experiences (Flick, 2018).

Participants were selected through purposive sampling, a strategy commonly used in qualitative research to identify individuals with relevant knowledge and experience related to the research topic (Palinkas et al., 2015). Persons with disabilities were recruited based on their current employment status, ensuring that all participants could provide first-hand insights into workplace conditions. Employers were identified through professional and institutional networks, with the aim of including organizations from different sectors. While the sample is not statistically representative, it is appropriate for qualitative inquiry, which prioritizes depth of understanding over generalizability (Creswell & Poth, 2018).

The data were analyzed using thematic analysis, following an iterative process of coding and interpretation (Braun & Clarke, 2006, 2021). Particular attention was given to issues of accessibility, workplace adaptations, employer practices, and structural barriers affecting everyday work experiences. The flexibility of thematic analysis makes it particularly suitable for capturing the complexity of qualitative data and for generating insights grounded in participants' experiences.

Ethical considerations were carefully addressed throughout the research process. Participation was voluntary, and all participants were informed about the purpose of the study prior to data collection. Informed consent was obtained, and confidentiality was ensured by anonymizing all data and removing identifying information. These practices are consistent with established ethical standards in qualitative research (Orb et al., 2001).

It is important to acknowledge the limitations of the study. As a qualitative inquiry, the findings are context-specific and not intended for statistical generalization.

The relatively small sample size enables in-depth exploration but limits the ability to draw broader population-level conclusions. The use of network-based sampling may introduce certain biases, as participants may share similar experiences or backgrounds. The study does not aim to provide representative estimates, but to offer a detailed and contextually grounded understanding of working conditions for persons with disabilities.

## Results

The findings of this study reveal that the working conditions of persons with disabilities in Albania are shaped by a complex interaction of physical, organizational, and social factors. While some improvements have been observed, particularly in terms of awareness and isolated workplace practices, significant barriers persist at the level of everyday work experience.

A central finding is that *accessibility* remains uneven and narrowly interpreted, affecting the ability of individuals to fully participate in their work environment. Participants reported that accessibility is most often understood in physical terms, such as the presence of ramps or basic infrastructure. However, even these physical adaptations are not consistently available across workplaces. Other dimensions of accessibility, such as communication, information, and organizational processes, are largely overlooked. As a result, employees may technically have access to the workplace while still encountering significant barriers in performing their daily tasks.

The issue of *mobility and transport* emerged as a critical aspect of working conditions. Participants highlighted that public transport is largely inaccessible,

making it difficult to reach the workplace independently. This creates an additional burden, as individuals are often required to arrange private transportation, increasing both financial costs and dependency on others. In many cases, transport was described as a determining factor in whether employment could be sustained over time, rather than merely accessed initially.

Within the workplace, the provision of *adjustments and adaptations* appears to be inconsistent and often limited in scope. Some participants reported the availability of flexible working hours or reduced workloads, particularly when these adjustments were directly linked to health conditions. However, these measures were typically applied on an ad hoc basis and were not embedded in formal organizational practices. The concept of workplace adaptation is not consistently understood, and adjustments are often limited to minimal changes rather than comprehensive modifications of the work environment.

Another important finding concerns the *nature of employer practices and expectations*. While there is evidence of increasing awareness among some employers, particularly those with more structured organizational policies, many participants described a tendency to assign “lighter” or less demanding tasks to employees with disabilities. This approach reflects a protective or cautious attitude, rather than a commitment to creating inclusive work environments that enable equal participation. Employees may be included in the workplace but not fully integrated into its core activities.

The findings also highlight the importance of *workplace relationships and social dynamics*. Participants reported positive interactions with colleagues, indicating that interpersonal relations are not necessarily

a primary barrier. However, inclusion at a social level does not always translate into equal opportunities in terms of responsibilities, decision-making, or career advancement. In several cases, participants noted that they were not given the same level of responsibility or opportunities for professional growth as their peers.

Differences across types of disability were also evident. Individuals with milder physical or sensory impairments were more likely to report fewer barriers in their working conditions, particularly when no significant adaptations were required. In contrast, individuals with more complex or severe disabilities faced greater challenges, especially in environments where accessibility was limited. Participants pointed to the absence of individuals with intellectual or psychosocial disabilities in the workplace, indicating that current employment practices do not adequately address the needs of these groups.

The results indicate that *career development opportunities remain limited*. While participants were able to access employment, progression within the workplace was less common. Training opportunities, skill development, and promotion pathways were not systematically available, and in some cases, employees were not actively encouraged to pursue professional growth.

## Discussion

The findings of this study highlight that employment inclusion for persons with disabilities in Albania cannot be fully understood through access to employment alone. Instead, the results demonstrate that working conditions at the workplace level play a decisive role in shaping the quality, sustainability, and inclusiveness

of employment. This aligns with recent research emphasizing that labor market participation is only one dimension of inclusion, while workplace environments determine whether employment is meaningful and equitable (OECD, 2022; European Commission, 2024).

A key issue emerging from the analysis is the *gap between formal inclusion and practical experience*. While individuals are increasingly able to access employment, their daily work experiences continue to be shaped by barriers that limit full participation. This reflects a pattern identified in the literature, where formal compliance with inclusion policies does not necessarily translate into substantive improvements in working conditions (Derbyshire et al., 2024). In this study, this gap is particularly evident in the limited and inconsistent implementation of accessibility and workplace adaptations.

Accessibility, as revealed by the findings, *remains partial and narrowly interpreted*, focusing primarily on physical infrastructure. This observation is consistent with international evidence suggesting that accessibility is often reduced to visible, structural modifications, while less visible dimensions, such as communication systems, information formats, and organizational processes, remain unaddressed (European Commission, 2024). So, employees may formally have access to the workplace but still encounter barriers that affect their ability to perform effectively and participate fully in work activities.

The findings also underscore the importance of *workplace adaptations*, which appear to be applied in a fragmented and individualized manner. While some adjustments, such as flexible working hours, are present, they are not systematically embedded in organizational practices. This

supports existing research indicating that accommodations are most effective when they are integrated into workplace systems rather than treated as exceptional or ad hoc measures (Bertilsson et al., 2024). The lack of consistency observed in this study suggests that workplace inclusion remains dependent on individual employer practices rather than institutionalized standards.

Another important dimension is the role of *employer attitudes and organizational culture*. The tendency to assign “lighter” tasks to employees with disabilities reflects a protective approach that, while well-intentioned, may inadvertently limit participation and professional development. Similar patterns have been identified in previous studies, which show that employer perceptions and expectations significantly influence the extent to which employees with disabilities are integrated into core work activities (Derbyshire et al., 2024). This suggests that inclusion is not only a matter of infrastructure or policy but also of organizational mindset and everyday practices.

The study further highlights the significance of *invisible barriers*, particularly in relation to communication, organizational flexibility, and access to information. These barriers are often less visible than physical obstacles but can have equally significant effects on work participation. This finding reinforces existing literature that emphasizes the multidimensional nature of accessibility and the need to address both visible and non-visible barriers in workplace environments (ILO, 2022; OECD, 2022).

Differences across types of disability also emerge as a critical factor in shaping working conditions. The greater inclusion of individuals with milder physical or sensory impairments, compared to the limited presence of individuals with

intellectual or psychosocial disabilities, reflects broader patterns of unequal inclusion identified in international research. Studies have shown that workplace systems often adapt more easily to certain types of disability, while others remain structurally excluded due to the lack of appropriate support mechanisms (Jetha et al., 2025). This suggests that current approaches to workplace inclusion are not sufficiently responsive to diversity within the disability population.

The findings related to *transport and mobility* further illustrate how working conditions extend beyond the immediate workplace environment. Difficulties in accessing transport systems affect not only the ability to reach the workplace but also the sustainability of employment over time. This supports broader research indicating that employment inclusion depends on interconnected systems, including transport, infrastructure, and social services (OECD, 2022).

Finally, the limited opportunities for *career development and progression* identified in this study point to a broader issue of job quality. While access to employment may be achieved, the absence of clear pathways for advancement suggests that inclusion remains incomplete. This aligns with recent literature emphasizing that quality of work, including opportunities for growth, skill development, and advancement, is a key dimension of inclusive employment (Jetha et al., 2025).

## Conclusions and policy implications

The findings of this study point to the need for a more comprehensive and practice-oriented approach to disability inclusion in employment. In particular, policies should move beyond formal compliance and

address the realities of working conditions at the workplace level. First, accessibility should be approached as a *multidimensional and systemic requirement*, rather than a set of isolated physical adaptations. Second, there is a need to strengthen the implementation of *workplace adaptations* by embedding them into organizational practices. This would reduce reliance on individual employer discretion and promote more consistent inclusion. Third, improving working conditions requires addressing *employer awareness and organizational culture*. Policies should support training and capacity-building initiatives that promote inclusive practices and challenge existing assumptions about the capabilities of persons with disabilities. Fourth, attention should be given to *career development and progression*, not only

initial access to employment. Inclusive employment policies should incorporate measures that support skill development, training, and advancement opportunities for employees with disabilities, ensuring that inclusion extends beyond entry-level positions. Fifth, the findings highlight the importance of *interconnected systems*, particularly transport and infrastructure, in shaping working conditions. Improving accessibility in these areas is critical for enabling not only access to employment but also its sustainability over time. Finally, policy interventions should recognize the *diversity of experiences among persons with disabilities*. Tailored approaches are needed to address the specific barriers faced by different groups, particularly those who remain largely excluded from the workplace.

## REFERENCES

- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
- Braun, V., & Clarke, V. (2021). *Thematic analysis: A practical guide*. SAGE.
- Bertilsson, M., et al. (2024). Workplace accommodations and job satisfaction among employees with disabilities. *Journal of Occupational Rehabilitation*.
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). SAGE.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2018). *The SAGE handbook of qualitative research* (5th ed.). SAGE.
- Derbyshire, J., et al. (2024). Employer-focused interventions targeting disability employment: A systematic review. *Social Science & Medicine*, 350, 116936.
- European Commission. (2021). *Union of equality: Strategy for the rights of persons with disabilities 2021–2030*.
- European Commission. (2024a). *EU Disability Employment Package*, [https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/eu-employment-policies/disability-employment-package\\_en](https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/eu-employment-policies/disability-employment-package_en) (10 March 2026).
- European Commission. (2024b). *Reasonable accommodation at work: Guidelines and good practices*, [https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/reasonable-accommodation-work-guidelines-and-good-practices\\_en](https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/reasonable-accommodation-work-guidelines-and-good-practices_en) (10 March 2026).
- Flick, U. (2018). *An introduction to qualitative research* (6th ed.). SAGE.
- International Labour Organization (ILO). (2022). *Disability inclusion at work: A review of practices and policies*.
- Jetha, A., et al. (2025). Working conditions and sustainable employment for persons with disabilities. *Journal of Occupational Health*

- Psychology*, [https://www.researchgate.net/publication/370670923\\_The\\_future\\_of\\_work\\_in\\_shaping\\_the\\_employment\\_inclusion\\_of\\_young\\_adults\\_with\\_disabilities\\_a\\_qualitative\\_study](https://www.researchgate.net/publication/370670923_The_future_of_work_in_shaping_the_employment_inclusion_of_young_adults_with_disabilities_a_qualitative_study) (25 March 2026).
- Krueger, R. A., & Casey, M. A. (2015). *Focus groups: A practical guide for applied research* (5th ed.). SAGE.
- Nevala, N., et al. (2015). Workplace accommodation among persons with disabilities: A systematic review of its effectiveness and barriers. *Journal of Occupational Rehabilitation*, 25(2), 432–448.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2022). *Disability, work and inclusion: Mainstreaming in all policies and practices*. OECD Publishing.
- Orb, A., Eisenhauer, L., & Wynaden, D. (2001). Ethics in qualitative research. *Journal of Nursing Scholarship*, 33(1), 93–96.
- Palinkas, L. A., et al. (2015). Purposeful sampling for qualitative data collection and analysis. *Administration and Policy in Mental Health*, 42(5), 533–544.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research and evaluation methods* (4th ed.). SAGE.
- Santuzzi, A. M., Waltz, P. R., Finkelstein, L. M., & Rupp, D. E. (2014). Invisible disabilities: Unique challenges for employees and organizations. *Industrial and Organizational Psychology*, 7(2), 204–219.
- Shakespeare, T. (2018). *Disability: The basics*. Routledge.
- Teborg, J., et al. (2024). Working conditions and sustainable employment among persons with disabilities. *Scandinavian Journal of Disability Research*.
- Tompa, E., et al. (2015). The role of workplace accommodations in facilitating employment for persons with disabilities. *Journal of Occupational Rehabilitation*, 25(2), 426–431.
- United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf> (25 March 2026).
- Van der Meulen Rodgers, Y., et al. (2025). Workplace accommodations and employment outcomes for persons with disabilities. *World Development*.
- Vickers, M. H. (2017). Disability and work: The importance of disclosure and workplace dynamics. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 29(2), 115–129.
- World Health Organization (WHO). (2011). *World report on disability*, <https://www.who.int/teams/noncommunicable-diseases/sensory-functions-disability-and-rehabilitation/world-report-on-disability> (10 March 2026).



# HUMAN ARTISTIC INTELLIGENCE AND AI IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY ART

Alfred NINI

*Directorate of the Administration of the Fund of Cultural Heritage,  
Art, Culture & Projects, ALBANIA*

E-mail: alfred.nini@mtks.gov.al; alfrednini@gmail.com

---

## ABSTRACT

This study investigates the relationship between human intelligence and artificial intelligence in contemporary artistic practice, asking how technological developments influence the creative process and the ways in which audiences perceive art. Drawing on historical examples from art history, the research situates contemporary digital tools within a long-standing dialogue between artistic creativity and technological innovation. The theoretical framework combines insights from Walter Benjamin and Marshall McLuhan, emphasizing the role of media and technology in shaping perception and aesthetic experience. Methodologically, the study employs a comparative historical analysis, examining key innovations such as the oil painting techniques perfected by Jan van Eyck and the sfumato technique developed by Leonardo da Vinci, alongside contemporary applications of artificial intelligence in visual arts. Secondary sources, including Ernst Gombrich's work on visual perception, inform the analysis of how technological tools mediate artistic representation. Findings suggest that technical innovations have consistently expanded the expressive potential of art without replacing human creativity. Similarly, artificial intelligence acts as a contemporary tool that enhances creative possibilities and reshapes modes of audience perception while preserving the central role of the artist. These developments demonstrate that AI can be understood as part

---

<sup>1</sup> **AI usage statement:** This study reflects the author's independent analysis and theoretical approach to the relationship between artistic creativity and technology, focusing on human artistic intelligence and AI in contemporary art. Digital tools were used only for language and formatting; AI did not influence the analysis, interpretation, or conclusions.

---

of the historical continuum linking art and technology. In conclusion, this study highlights the continuity between past and present artistic-technological interactions and emphasizes the potential of AI to generate new aesthetic forms in the digital age, rather than serving as a threat to human creativity.

**Keywords:** *artificial intelligence, artistic creativity, art history, visual perception, technology*

Dr. **Alfred NINI** is a creator, educator, and expert in art and cultural heritage, with over 30 years of experience in artistic creation and university teaching. He has participated in conferences, published scientific articles, led artistic projects, organized national and international exhibitions, and serves as an external expert for ASCAL.

## Introduction

This study examines the relationship between human intelligence and artificial intelligence, particularly within the context of contemporary artistic practice. More specifically, it analyzes how technological developments influence the creative process, as well as the ways in which art is perceived and interpreted by audiences. From this perspective, the study aims to analyze the impact of technological developments on artistic creativity, with particular emphasis on the transformations these developments bring to contemporary art.

The theoretical approach of this paper is based on the premise that art, historically, has never existed independently of technology, rather, it has developed in continuous interaction with it. Nevertheless, despite this interaction, creativity remains fundamentally an artistic process closely linked to the expression and interpretative capacity of human artistic intelligence (Smith, 2010).

The history of art provides numerous examples demonstrating that each technical advancement has exerted a direct influence on the ways in which artworks are created, perceived, and interpreted. The basic technical tools at the origins of visual creativity, such as charcoal and the pencil, represent not only practical instruments but also early forms of technology that enabled humans to structure visual thought

and communicate symbolically (Panofsky, 1953). The development of these tools contributed to the refinement of drawing, control of line, and construction of form, thereby laying the groundwork for the further evolution of artistic practice in the visual arts (Gombrich, 1995). Historical instances of technology's influence on art are abundant, one such example is the use of basic tools like charcoal and pencil, which facilitated early attempts at drawing and artistic expression in the formative stages of visual art (Campbell, 1998). Thus, AI emerges as a new medium, comparable to photography or film in the twentieth century.

A key moment in the history of painting was marked by the development and perfection of oil painting techniques, particularly in the work of Jan Van Eyck (Campbell, 1998). Van Eyck is widely regarded as a pivotal figure in the refinement of oil painting, which introduced unprecedented realism into European art (Da Vinci, 1956). This novel material technology brought about a fundamental transformation in the representation of reality, offering greater chromatic transparency, tonal depth, and a more realistic treatment of light, color, and texture (Kemp, 2006). Consequently, the pictorial image acquired a new visual intensity and an enhanced capacity to create the illusion of depth and realism, bringing the viewer's aesthetic experience

closer to the perception of the real world. In the same developmental trajectory, the theoretical and practical contributions of Leonardo da Vinci exemplify the paradigmatic intersection of art, science, and technology. The integration of scientific inquiry and artistic practice in Leonardo's work represents a crucial moment in the development of a rational approach to representing reality in art. His studies of linear perspective, anatomy, optics, and the use of *sfumato* techniques were grounded in empirical knowledge and analytical methods that exceeded the traditional artistic practices of his time. These achievements enabled the creation of the illusion of depth on a flat surface and fundamentally transformed the way reality was represented in art, establishing the foundations for a rational and scientific vision of the image.

As Ernst H. Gombrich argues, art should not be understood as a mere mirror of reality, but as a process of constructing new ways of seeing, which are conditioned by the cultural, historical, and technical context of the time (Gombrich, 1995). In this sense, technology does not serve merely as an auxiliary tool, but as a structuring factor that shapes the language of the visual context and the forms of artistic expression.

Building upon this historical and theoretical perspective, artificial intelligence can be interpreted as a continuation of the long-standing relationship between art, the artist, and technology. Walter Benjamin's reflections on the technical reproduction of artworks and the loss of "aura" in the modern age provide an analytical framework for understanding the transformations that new technologies introduce to the status of the artwork and to the aesthetic experience of the audience (Benjamin, 2008). At the same

time, Marshall McLuhan's theory of the medium as an extension of human senses helps analyze artificial intelligence as a new medium that reshapes perception, communication, and the creative process (Mc Luhan, 1964). In the context of art, the term "aura" does not refer solely to a physical phenomenon, such as light surrounding an object, but often carries deeper symbolic, emotional, and perceptive meanings. In this sense, aura is not simply light; it is linked to the presence, emotional impact, and perceptive power of the work or its subject, as well as to the artwork's capacity to convey its message, mission, and ideological, emotional, and artistic values in a comprehensive manner.

Within this framework, artificial intelligence should not be viewed as an autonomous entity replacing the human creator, but as an advanced technological tool developed by human intelligence to serve human purposes in perfecting artistic expression. It functions as a ready artistic platform that expands the conceptual and formal possibilities of contemporary art, offering new modes of production, interaction, and interpretation of the artwork. The central role of human artistic intelligence remains unchanged, while artificial intelligence emerges as an instrument that reconfigures the relationship between the creator, the work, and the audience in the context of a digital society.

Contemporary artists now explore digital data, advancing from pencil and brush to the computer mouse as technical-material tools, and to digital touch and virtual instruments to create dynamic visual installations that transform public spaces (Mc Luhan, 1964). The work of the contemporary artist demonstrates that AI can be employed as a tool to analyze, interpret, and transform visual information artistically. Contemporary artists work

with neural networks to produce portraits and abstract images intertwined with the artist's vision, generating results that are products of human-AI collaboration. The contemporary artist transforms personal data into technical tools to achieve digital image visualizations, creating a dialogue between humans and artificial intelligence as an advanced technological system, while exploring the relationship between digital data and the audience's visual perception.

In this context, artificial intelligence should not be regarded as an autonomous entity that replaces the human creator, but as an advanced technological tool, designed and controlled by human intelligence itself (Boden, 2010). AI represents a significant technological achievement, providing the artist with an AI-supported artistic platform that expands the possibilities for conceptual and formal realizations in contemporary art (Manovich, 2001). It offers new modes of production, interaction, and interpretation of the artwork, grounded in the creativity and original skills of human beings. The central role of human artistic intelligence remains unchanged; Artificial intelligence does not replace the creator but emerges as an instrument that reconfigures the relationship between the artist, the artwork, and the audience in the context of a digital society (Paul, 2015).

Today, contemporary artists explore digital data and virtual reality as technical resources, advancing from traditional tools such as pencil and brush to digital devices like the computer mouse, graphic tablets, and virtual instruments, in order to create dynamic visual installations that transform public spaces (Campbell, 1998). Their work demonstrates that artificial intelligence can be employed as a technical instrument to analyze,

interpret, and artistically transform visual information. Various artists use neural networks to produce portraits and abstract images, which intertwine with the artistic vision of the creator, generating results that are the product of direct human-AI collaboration within the framework of artistic style and aesthetics. Furthermore, personal data can be transformed into digital visualizations, creating a dynamic dialogue between humans and artificial intelligence, while exploring the relationship between digital information, visual perception, and public interactivity.

In this way, virtuality, robotics, and digital data can be conceptualized as the artistic tools of a moving image or sculpture within the context of contemporary art production, where every element is in continuous and perpetual motion, yet always structured according to an underlying principle and rule of art. As Gombrich emphasizes, within the freedom of expressive ability and talent, there always exists a structure or rule guiding composition and aesthetic perception (Gombrich, 1995). This principle, grounded in the liberty of artistic expression within a compositional framework and perceptual awareness, remains a fundamental concern for every artist across all periods. New elements of the artwork, such as virtuality, robotics, and digital data, become integral technical components of the work, contributing to technique and the construction of a new creative identity. They enhance the production and perception of art in a sustainable and comprehensible manner, expanding both the formal and conceptual possibilities of contemporary artistic practice.

This study further develops the concept through three main focal points,

which are directly connected to the fundamental principles of contemporary art: movement, virtuality, and human–AI collaboration (Bourriaud, 2002).

These points are:

- continuous movement and transformation (Deleuze, 1994);
- the human - AI dialogue as a new medium (Manovich, 2019); and
- order within freedom, understood as an algorithmic structure that shapes contemporary artistic creativity (Galanter, 2003).

### **Continuous movement and transformation**

Contemporary artists and artificial intelligence interact within a dynamic space, where digital data and virtual elements are in a state of continuous transformation, reflecting the fundamental principle of art that everything is in motion (Benjamin, 2008). The artist and AI collaborate in a real-time environment where digital data, algorithms, and virtual elements constantly evolve. This interaction generates a creative process that is not confined solely to the subject or object of the artwork but encompasses a complex network of connections and reciprocal influences, embodying the foundational principle of contemporary art that all is in flux (Paul, 2015).

Contemporary works no longer exist as static objects, they are processes that evolve through perception, interaction, and technology, integrating virtuality as an essential dimension of artistic expression. In this context, the collaboration between artist and artificial intelligence is not merely a technical tool but a creative dialogue. Algorithms do not perform only automated functions; they contribute to the continuous transformation of form,

color, rhythm, and structure, creating a space in which the freedom of artistic creation is balanced with the order and logic of the digital system (Manovich, 2001).

This collaboration also generates a perceptive aura, the viewer experiences the presence of the work as a phenomenon in motion, becoming part of the creative process itself. Concrete examples of this dynamic can be found in digital interactive installations, where the audience, algorithms, and medium continuously interact, forming an artistic ecosystem that exists only in the time of its presence and experience (Reas & McWilliams, 2010). In this way, contemporary art based on human - AI collaboration reflects a key concept of modernity, artistic creation is not merely a product, but a process, a relationship, and a continuous transformation, endowing the artwork with a vivid, perceptive, emotional aura that cannot be fully reproduced outside of this interactive ecosystem (Paul, 2015).

### **Human - AI dialogue as a new medium**

In contemporary art, virtuality and robotics no longer function merely as technical tools or auxiliary instruments within the creative process, they emerge as active conceptual partners in the construction of the artwork (Paul, 2015). Within this framework, human, artificial intelligence collaboration establishes a new form of dialogue, in which authorship, aesthetic decision-making, and the process of shaping the work are shared between the artist and the algorithmic system (Manovich, 2001). This dialogue transforms the traditional role of the artist from sole creator to curator of processes, opening the way to an artistic practice

grounded in interaction, experimentation, and continuous transformation (Ippolito, 2002). Through the use of generative algorithms, digital data, and robotic systems, human–AI collaboration enables the exploration of form, color, space, and movement in ways that surpass the boundaries of classical aesthetic perception (Boden, 2010). Digital sculptures, interactive installations, and real-time visualizations no longer present themselves as static objects, but as open structures that respond to human input, environmental conditions, or system-generated data (Paul, 2008). This shifts the focus of the artwork from the final product to the creative process itself, transforming the work into a living entity in perpetual flux (Manovich, 2013).

In this context, artificial intelligence functions as a new artistic medium, comparable to the revolutionary impact of photography, film, or electronic media in the twentieth century (Benjamin, 2008). The human - AI dialogue generates a new perceptive aura, where the aesthetic experience is not solely embedded in visual form but emerges through interaction, duration, and the artwork's responsiveness to the viewer (Paul, 2015). Consequently, public perception of art is fundamentally transformed, the audience is no longer merely an observer, but becomes an integral part of the creative process, contributing to the understanding and evolution of the work (Ippolito, 2002). In conclusion, human–AI dialogue as a new medium represents a paradigmatic shift in contemporary art, wherein artistic creation is conceived as collaboration, process, and relationship, reflecting the technological and cultural realities of our time and reconceptualizing notions of authorship, aura, and aesthetic experience (Manovich, 2001).

## Order within freedom

Even in digital and interactive art, where creative freedom and technological experimentation are fundamental elements, there exists an underlying structure that guides the construction and perception of the artwork. Composition, balance, and visual order operate as organizing principles, ensuring that the artistic form does not dissolve into chaos but maintains aesthetic and semantic coherence. These principles do not constrain creative freedom, on the contrary, they make it legible and perceptible to the audience (Gombrich, 1995).

In the context of digital art, order manifests through algorithmic structures, code, and logical systems that determine how the work is generated, transformed, and interacts with the viewer. Even when the visual outcome appears spontaneous or unpredictable, it rests upon a well-defined internal architecture, where the freedom of form exists within the boundaries of a controlled system. This relationship between order and freedom transforms the digital artwork into a process balanced between the rational and the intuitive (Manovich, 2001). Furthermore, in interactive works, order plays a key role in orienting the viewer's experience. The freedom of interpretation and interaction is not unlimited but is guided by the visual and logical structure of the work, ensuring that every movement, response, or transformation remains comprehensible and aesthetically coherent. This structure allows the audience to become an active participant in the artwork without losing a sense of unity and artistic intent (Paul, 2015). Thus, the principle of "order within freedom" represents one of the foundational concepts of contemporary art, where artistic creation is built upon a dynamic balance between spontaneity and

structure, between expressive freedom and aesthetic discipline. This balance not only guarantees the formal coherence of the work but also contributes to the creation of a perceptive aura, where movement and transformation are experienced as natural and meaningful within an organized artistic system (Benjamin, 2008).

## Conclusion

This study has examined the transformation of contemporary artistic practices through the interplay of movement, virtuality, and human–AI collaboration, conceptualizing these elements as fundamental principles that reconfigure the nature of artistic creation in a new context. The analysis demonstrates that contemporary art can no longer be understood as a static object but as a dynamic process, in which form, meaning, and aesthetic experience, including the role of technology, are in continuous transformation. Movement and change are not merely formal characteristics, they also become conceptual values that determine how the artwork exists and is perceived (Gombrich, 1995).

Through the human–AI dialogue as a new and advanced medium, artistic creation acquires a collaborative and interactive dimension, challenging traditional notions of authorship and aesthetic control. Artificial intelligence, as both a conceptual and technological partner, contributes to the generation of forms and structures that expand the boundaries of visual and spatial perception, creating a new perceptive aura

for the artwork while developing creativity and the experience of artistic imagination (Manovich, 2001). This collaboration emphasizes the centrality of process and interaction as the core of contemporary aesthetic experience (Paul, 2015). At the same time, the study highlights that even within this technologically grounded creative freedom, there is an essential need for structure and order. The principle of “order within freedom” ensures the formal and semantic coherence of the work, which is not negated but transformed into a new quality, allowing movement, transformation, and interaction to remain legible and aesthetically balanced (Tafuri, 1980). In this way, contemporary human - AI art is built upon a dynamic equilibrium between spontaneity and discipline, experimentation and aesthetic principles, without undermining the value of human intelligence (Benjamin, 2008). In conclusion, this study argues that human–AI collaboration does not disrupt the balance between artificial and human intelligence. This development represents not only a technological advancement but also a new artistic standard shift in how art, authorship, and aesthetic experience are conceptualized. By integrating movement, virtuality, and structure, contemporary art leveraging AI, as an artistic platform, creates a new space that enhances the value of the work, wherein its aura is not lost but reconceptualized as a processual, perceptive, and interactive phenomenon, closely linked to the cultural and technological realities of our time (McLuhan, 1994).

## REFERENCES

Benjamin, W. (2008). *The work of art in the age of its technological reproducibility*. Harvard University Press.

Benjamin, W. (2008). *The work of art in the age of its technological reproducibility and other writings on media* (M. W. Jennings, B.

- Doherty, & T. Y. Levin, Eds.; E. Jephcott et al., Trans.). Harvard University Press.
- Boden, M. A. (2010). *Creativity and art: Three routes to artificial intelligence*. Oxford University Press.
- Bourriaud, N. (2002). *Relational aesthetics* (S. Pleasance & F. Woods, Trans.). Les Presses du Réel.
- Campbell, L. (1998). *Van Eyck*. Thames & Hudson.
- Da Vinci, L. (1956). *Treatise on painting* (A. P. McMahon, Trans.). Princeton University Press.
- Deleuze, G. (1994). *Difference and repetition* (P. Patton, Trans.). Columbia University Press.
- Galanter, P. (2003). What is generative art? Complexity theory as a context for art theory. In *Generative art: Proceedings of the Sixth Generative Art Conference*. Milan.
- Gombrich, E. H. (1995). *The story of art* (16th ed.). Phaidon Press.
- Hudhri, F. (1990). *Albania and Albanians in world art*. Christos Giovanis A.E.B.E.
- Hudhri, F. (2008). *Albania through art*. Albanian Arts Foundation.
- Ippolito, J. (2002). *Ten myths of internet art*. MIT Press.
- Kemp, M. (2006). *Leonardo da Vinci: The marvellous works of nature and man*. Oxford University Press.
- Lovejoy, M. (2014). *Digital currents: Art in the electronic age*. Routledge.
- Manovich, L. (2001). *The language of new media*. MIT Press.
- Manovich, L. (2013). *Software takes command*. Bloomsbury.
- Manovich, L. (2019). *AI aesthetics*. Strelka Press.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding media: The extensions of man*. McGraw-Hill.
- McLuhan, M. (1994). *Understanding media: The extensions of man*. MIT Press.
- Panofsky, E. (1953). *Early Netherlandish painting: Its origins and character* (Vol. 1). Harvard University Press.
- Papagjoni, J., Shuteriqi, Z., Zeqo, M., Mato, J., & Dhamo, K., et al. (n.d.). *Encyclopedia of Albanian art*. Center of Studies of Art, Albanian Academy of Sciences.
- Paul, C. (2008). *New media in the white cube and beyond*. University of California Press.
- Paul, C. (2015). *Digital art* (3rd ed.). Thames & Hudson.
- Reas, C., & McWilliams, C. (2010). *Form + code in design, art, and architecture*. Princeton Architectural Press.
- Smith, J. (2010). *The evolution of visual arts in the early modern period*. Cambridge University Press.
- Tafa, A. (1980–2010s). *Essays and critical works on distinguished Albanian artists, including Ibrahim Kodra*.
- Tafari, M. (1980). *Theories and history of architecture*. Harper & Row.
- Vasari, G. (1998). *Lives of the artists* (J. C. Bondanella & P. Bondanella, Trans.). Oxford University Press.

# ASSOCIATIONS BETWEEN YOUTH OPTIMISM AND ATTITUDES TO THE POLITICAL SYSTEM WITH YOUTH CIVIC ENGAGEMENT AFTER CONTROLLING FOR DEMOGRAPHICS

Ana UKA

*Western Balkans University, Tirana, ALBANIA*

E-mail: ana.uka@wbu.edu.al

---

## ABSTRACT

Civic engagement is beneficial for young people and for democracy, especially for post-Communist countries like Albania which is struggling to establish a stable and fair democracy. To describe citizens' civic behavior using social capital as a framework, this work aimed at exploring the extent to which Albanian youth is civically engaged. Moreover, both youth optimism and young people's attitudes to the political system were hypothesized to be positively associated with youth civic engagement when controlling for age, gender, and urbanicity. Using data (N=2216) from the Child Well-being 2016 dataset including young people ages 12-19 in grades 6-12, results revealed that there were unique associations between youth optimism and young people's attitudes to the political system with youth civic engagement when controlling for age, gender, and urbanicity. Young people's attitudes to the political system, youth optimism, and age (12-14 years old) contributed most to the prediction of youth civic engagement. This work was limited by its use of secondary data reported by adolescents. Future research is needed to develop more strategies and programs to increase and improve youth civic engagement, especially among older adolescents living in rural areas in a post-Communist country like Albania.

**Keywords:** *youth, civic engagement, attitudes, optimism, demographics*

Ana UKA is an Assistant Professor of Health and Development Psychology teaching psychology courses at Western Balkans University. She holds a PhD in Family and Community Psychological Studies from Clemson University, USA. Her research interest focuses on the impact of maternal mental health on child and youth development.

## Introduction

Fair and effective democracy demands civic engagement (Elliot, 2018; McBride, 2013). To achieve popular sovereignty (i.e., that the government is created by and subject to the will of the people), they need opportunities to practice making decisions that affect them and fellow citizens (Flanagan, Galloway, & Pykett, 2022; Renn, Webler, & Wiedemann, 2013). Civic engagement matters for three broad categories of reasons: (a) the development of the capacities of the individual; (b) the creation of community and the cultivation of democratic virtues, and (c) the equal protection of interests in public life (Schlozman, Verba, & Brady, 1999). Civic engagement is very important for individual, family, and community well-being (Hope & Jagers, 2014). Young people, in particular, play a key role in building a stable and equitable democracy. Thus, civic engagement is beneficial for young people and for democracy, and influences the practices in developmental settings that allow adolescents to experience a larger sense of community (Flanagan, Galloway, & Pykett, 2022).

Youth civic engagement is considered a core principle of both youth advocacy and advanced democracy (Collins, Augsburg, Gecker, & Lusk, 2018; Flanagan, 2015). Youth civic engagement is about educating young people for citizenship which, in other words, is a matter of choosing and transmitting values to citizens, so that they will build and sustain societies characterized by ethics, justice, and virtue (Shaw, Brady, McGrath, Brennan, & Dolan, 2014). People who hold values and wish to transmit them to younger generations are willing to guide the youth toward community service or recruit them as activists for their own rights (Flanagan, Galloway, & Pykett, 2022).

Youth equipped with civic skills and strong commitment to civic engagement are more likely to engage in political discussions and democratic actions. Studies consistently show that youth who come from families with high socio-economic status (SES), have more opportunities and feel more motivated to volunteer and get engaged with civic affairs.

As in the U.S., Europeans' interest in civic engagement has declined significantly over the past few decades, leading to what some consider a crisis in citizenship. Especially among young Europeans, there is a dramatic fall in youth activism in politics, community issues, or voluntarism (Sloam, 2016). Young people are increasingly faced with an "unstable society" in the modern world where, on the one hand, they have to develop their own social, political, and economic identities (Cieslik, & Pollock, 2017) and on the other hand they have to be faced with global issues such as increased university tuition fees, budget cuts in youth services and education, financial crisis, and unemployment within a rapid changing society often characterized by uncertainty of a changing labor market.

In countries with a fragile democracy like Albania, there are problems with regard to representation of young people in decision making processes. Many young people feel disconnected from or discouraged about a system that seems to leave them out. They agree that the kind of democracy that operates in Albania today, works better for some than for others. This is noted also in the report of the United Nations on Albanian Volunteerism (2009), which found that young people frequently feel excluded from almost all the societal and political processes in Albania, even though they represent a large group of the current

population. Willingness to engage in civic actions and a sense of efficacy come from a feeling of being included. Therefore, civic work typically occurs when all citizens are gathered with a goal of finding a common ground regardless of status, socio-economic background, or beliefs (Flanagan, Gallay, & Pykett, 2022). In recent years, for many reasons - from disillusionment with politicians to frustration with youth unemployment - there is still a target group that has been involved with connective actions: young, highly educated, technologically savvy citizens who prefer to get civically engaged through the Internet and the social media (McGillivray, McPherson, Jones, & McCandlish, 2016). This is the most recent form of civic and political participation among European youth. This study aimed at examining the extent that youth in Albania is civically engaged. Next, this study also aimed at investigating the association of youth optimism and their attitudes to the political system associated with youth civic engagement, after controlling for age, gender, and urbanicity.

This work attempts to fill this gap for Albania, for the countries that have similar political and socioeconomic background, and for the whole research community. Finally, this study is expected to lay the groundwork for future studies aimed at understanding the predictors of youth civic engagement in terms of age, gender and urbanicity, in a SEE and a post-Communist country like Albania.

### **Theoretical Framework**

The social capital model developed by Putnam (1993; 2000) is a popular framework for describing how civic behavior is shaped among individuals.

The social capital model focuses on the importance of social interactions or interpersonal trust among individuals, which directly influences the voluntary participation that prepares citizens for civic engagement. Interpersonal trust is a central component of social capital model (Stolle, Soroka, & Johnston, 2008). This model claims that people who get more involved in social and volunteering behaviors are more likely to express prosocial behaviors such as civic actions or voluntary work and prosocial dispositions such as extraversion, social responsibility, or empathy (Putnam, 2000).

According to Putnam social capital has been defined as “features of social organizations, such as networks, norms, and trust, that facilitate action and cooperation for mutual benefit” (2000: 35–36). People who have lived for a long time in a certain community have more access to opportunities to expand their social network than those who are new arrivals in that community. Communities characterized by high levels of social capital have citizens who are civically engaged.

According to Putnam (1993; 2000), there exist two types of effects of participation in voluntary work: ‘internal’ and ‘external’ effects. Internal effects are related to the benefits received by the individuals such as their democratic actions or attitudes, while external effects refer to the link between civic associations and democratic actions (Warren, 2021). This model also claims that as citizens develop a sense of belonging because of their civic participation, they are more likely to respect the norms, rules, and duties of community life (Horst et al., 2020).

Understanding youth civic engagement is critical to increasing social capital and civic voluntarism. Commitment to community service

and civic responsibility are important indicators of a healthy youth development. The establishment of social bonding, a sense of belonging, and supportive relationships encourages youth to live according to the values and norms provided by the family and community. Thus, these key socializing domains cannot only protect youth from risk and minimize adverse youth outcomes, but they can also act as facilitators of youth civic engagement. Stronger connections with family, school, community, and peers increase the likelihood of participating in volunteer community service, social action, and extracurricular activities through school and community-based youth organizations. Youth equipped with democratic values, attitudes, and skills feels motivated and confident in their ability to make a change in the society.

### **Youth Civic Engagement and Young People's Political Attitudes**

There is an extensive literature on the factors associated with youth civic engagement (Collins, Augsberger, Gecker, & Lusk, 2018; Rossi, Lenzi, Sharkey, Vieno, & Santinello, 2016). Among these factors, there are young people's attitudes to the political system and young people's involvement in politics (Wray-Lake, Schulenberg, Keyes, & Shubert, 2017). It is one of the most well-established findings in the study of political participation that young people's active participation in political discussions and their positive attitudes toward the political system are positively correlated with civic engagement (Grassi, Portos, & Felicetti, 2024; Loader, Vromen, & Xenos, 2014). A study conducted in Peru using data from 5,166 Peruvian

8th-grade students participating in the 2016 International Civic and Citizenship Education Study showed that political values and attitudes were strongly related to civic engagement. According to this nationwide study, citizens with a greater interest in politics were more likely to volunteer for an association (Alva, Urcia, & Vivas, 2023).

Scholars claim that citizens participate in voluntary work for different reasons, including advocating their interests in politics, contributing to a healthy democracy, finding meaning in life, expressing their social identity, and contributing to the wellbeing of others (Perkins, Ozgurur, Lupton, & Omidvar-Tehrani, 2021). Other scholars acknowledge that young people's interest and participation in politics and civic engagement are essential for the sustainability of democracy (Cicognani, Mazzoni, Albanesi, & Zani, 2015; Loader, Vromen, & Xenos, 2014).

Other studies claim that many organizations focused on youth view young people as potential agents of change and aim at providing opportunities for the development of youth civic participation (Laitinen, 2018). These scholars highlighted that young people from high SES were markedly more interested in politics than average. Regarding the studies conducted in SEE, there exist a number of representative national youth studies which assess the attitudes and aspirations of young people ages 14- 29, interviewed between 2011 and 2014, from eight countries of SEE, including Albania. The findings of these studies revealed a high level of distrust of political institutions among youth and dissatisfaction with the representative democracy in their home countries (Taleski & Hoppe, 2015).

## Youth Civic Engagement and Youth Optimism

Youth optimism is another factor that should be considered as an important indicator of youth civic engagement. The study of the influences of such factors on civic engagement has received a great deal of attention from different scholars (Boden, Sanders, Munford, Liebenberg, & McLeod, 2016). Scholars of positive psychology, who are focused more on positive constructs that characterize human strength and virtue such as life satisfaction, trust, happiness, or optimism, are now interested to investigate how these factors influence outcomes such as youth civic engagement. According to a study conducted by Nes (2016), optimism is related to one's skills to use adaptive coping strategies and the ability to have control over the stressors. Usually, optimists are considered as people with positive attitude who welcome the future and believe that good rather than bad things will happen to them. Some review studies indicate that optimism shapes interpersonal trust, which in turn may positively influence civic participation and life satisfaction (Flanagan & Christens, 2011; Putnam 2000, p. 335). Therefore, as people have high levels of life satisfaction and gain trust (Putnam 1993; 2000), they are more willing to participate in civic life. As such, people can learn about civic habits, which promote democratic citizenship (Tuhuteru, 2023).

It is important to assess how optimistic youth are today, compared to their parents. Usually, young people are considered to be optimistic and energetic, thus ready to tackle the many challenges they face. According to the RBC Youth Optimism Survey (2015) that has been conducted with a large sample of both

Canadian youth ages 10-25 and their parents, most youth reported that they were happy, excited, and optimistic about their life. Overall, they were satisfied and they were very excited about their own future. Another study conducted by Torres-Harding and colleagues (2018) found that as young people felt heard, they also felt that they were an integral part of the community, and as such they felt more powerful and optimistic. The more they felt optimistic and influential, the more connected they were to the community. Young people reported how adults in those programs encouraged them develop new skills and knowledge and build their confidence around people for community involvement (Torres-Harding, Baber, Hilvers, Hobbs, & Maly, 2018).

## Methods

### *Sample*

Participants were drawn from a nationally representative study conducted in Albania among registered children of World Vision Albania (WVA). Initially, this study included 3704 participants (ages 8-19 in grades 2-12) who completed the survey. For the purpose of this study, a total sample of 2216 (59.7%) child participants ages 12-19 in grades 6-12 was selected.

### *Data Collection*

Data for this study were drawn from a Nationally Representative Study conducted by World Vision on Child Well-being in Albania during the year of 2016. Data collection followed two main methodologies by adapting to each region: 1) Survey administration at home and 2) Survey administration in small groups (with maximum at 10 persons per group). The data were collected during 2016. Participants were recruited

from the lists of registered children of WVA in the area program from several cities including all regions in Albania. The selection criteria were that the child should be between the ages of 12 and 19 years and in grades 6-12.

### *Study Design*

This study used a quantitative research methodology by utilizing an exploratory and descriptive design relying on secondary survey data. Therefore, descriptive analysis was used to find out to what extent youth were civically engaged. To determine whether there was a statistically significant association between youth optimism and young people's attitudes to the political system with youth civic engagement (when controlling for age, gender, and urbanicity) simultaneous method of multiple regression was used.

### *Measures*

The measures used in this study are described below.

**Youth Civic Engagement.** Youth civic engagement was measured with five items. Four items were derived from the Civic Engagement Scale (CES) developed by Doolittle and Faul (2013) and one item asked the respondents about their active citizenship. The five items measure actions of young people to become active citizens. Respondents were asked to indicate their degree of agreement with statements such as "I am involved as a volunteer in the activities of the community" or "I participate in discussions about the responsibilities we have in the community (village/neighborhood)" using a 4-point response scale ranging from 1 = *not agree at all* to 4 = *totally agree*. The reliability analysis revealed a Cronbach's alpha of .97 for this scale.

### **Young People's Attitudes to the**

**Political System.** Young people engage in forming opinions to bring about positive change in society. "Young people's attitudes to the political system" was measured through the use of a three-item scale that included statements such as: "I know how political system works here in Albania" and "The political system in Albania gives the opportunity to young people to express freely their opinion". Possible responses ranged from 1 = *not agree at all* to 4 = *totally agree*. The reliability analysis showed that Cronbach's alpha for the scale was .96.

**Youth Optimism.** This variable was measured by using the Life Orientation Test-Revised (LOT-R) (Scheier, Carver, & Bridges, 1994). LOT-R is a six-item self-reported measure assessing generalized expectancies for positive versus negative outcomes. The scale used for the purpose of this study consisted of five items. Respondents were asked to indicate their degree of agreement with statements such as "I always look at the positive side of the things" and "I am always optimistic about my future" using a 4-point response scale ranging from 1 = *not agree at all* to 4 = *totally agree*. The reliability analysis showed that Cronbach's alpha for the overall scale was .96.

**Demographics.** These data contained basic demographic information including: age, gender, and urbanicity. Age was limited to 12 to 19 years and was recorded as a numerical variable by asking the respondents the question, "How old are you?" For the purpose of the analysis, we recoded this variable and used only two categories: (1) "Young youth" (12-14 years) and (2) "Old Youth" (15-19 years). Gender was coded as "Male" (1) and "Female" (2). Urbanicity was a measure created out of the municipality variable which initially consisted of 10

categories. From these categories, it was recoded and dichotomized by “Rural” (1) or “Urban” (2).

### *Statistical Analysis*

This work employed quantitative analysis of using IBM-SPSS statistics version 25. Initially, the data were screened for missing values, outliers, creating scales, checking reliability of scales such as Cronbach’s alpha values, checking violations of the assumptions for multivariate analyses, conducting necessary transformations of the variables of interest, and creating an inter-correlation matrix for all study variables. Initially, Pearson correlations were used to investigate how the main study variables were related to each other. To investigate if there was a statistically significant association between youth optimism and young people’s attitudes to the political system with youth civic engagement (when controlling for age, gender, and urbanicity)

a simultaneous method of linear regression analysis was used.

## **Results**

### *Descriptive Statistics*

The normality of the distribution of the data was checked for all study variables. The distribution of the data is defined as normal if the standardized skewness and kurtosis values are between the values of -3 and +3. All the variables used in this study were approximately normally distributed. Descriptive statistics (means, standard deviations, range, standardized skewness, and standardized kurtosis) and frequency distribution for the study variables are presented in Table 1. The descriptive analysis for Youth Civic Engagement, Youth Optimism, and Young People’s Attitudes to the Political System indicated that the respondents have reported almost an average level on a range from 1 to 6, as shown in Table 1.

**Table 1:** *Descriptive Statistics for Study Variables (n=2216)*

Variable	M (SD)	Range	Skewness	Kurtosis	Frequency	Percentage
1. Youth Civic Engagement	2.74 (.81)	1-6	0.24	0.49		
2. Youth Optimism	3.14 (.58)	1-6	0.34	2.53		
3. Young People’s Attitudes to the Political System	2.66 (.92)	1-6	0.18	-0.13		
4. Age						
12-14					1351	61
15-19					865	39
5. Gender						
Male					1056	47.7
Female					1124	50.7
6. Urbanicity						
Urban					556	25.1
Rural					1660	74.9

*Note.* M = Mean; SD = Standard Deviation

**Table 2:** Intercorrelations for the main variables of the study ( $n = 2216$ )

Variable	1	2	3
1. Youth Civic Engagement	..	0.41*	0.49*
2. Youth Optimism	..	..	0.34*
3. Young People's Attitudes to the Political System	..	..	..

\* $p < .001$

As indicated in Table 1 for the demographic variables, descriptive analysis provided frequencies and percentages such that for age, 61% of the sample was 12-14 years old and 39% were between 15-19 years old. The analysis also showed that the sample was fairly evenly divided by gender (47.7% male and 50.7% female), and urbanicity (25.1% urban and 74.9% rural).

*Bivariate Data Inspection*

Intercorrelations between all study variables can be found in Table 2. Bivariate analysis showed that the strongest positive correlation, which would be considered a large effect size, was between youth civic engagement and youth optimism,  $r(2216) = .41, p < .001$ , and young people's attitudes to the political systems,  $r(2216) = .49, p < .001$ , which is considered a

large effect size (Cohen, 1988). Youth optimism was also positively correlated with young people's attitudes to the political systems,  $r(2216) = .34, p < .001$ , which is considered a medium to large effect size.

*Simultaneous Linear Regression Analysis*

To be able to answer research question of whether youth optimism and their attitudes to the political system are associated with youth civic engagement when controlling for age, gender, and urbanicity, simultaneous method of linear regression analyses were conducted. Linear regression analysis showed that the overall model was significant,  $F(4,2211) = 116.44, p < .001$ , and accounted for 17% of the variance in civic engagement. According to Cohen (1988), this is a

**Table 3:** Simultaneous Linear Regression Analysis for Youth Optimism, Age, Gender, and Urbanicity Predicting Youth Civic Engagement ( $n = 2216$ )

Variable	B	SEB	β
Youth optimism	0.58	0.03	0.41*
Age	-0.11	0.03	-0.06*
Gender	-0.01	0.03	0
Urbanicity	0.04	0.04	0.02
Constant	1.12	0.13	

Note.  $R^2 = .17; F(4,2211) = 116.44$   
\* $p < .001$

**Table 4:** *Simultaneous Linear Regression Analysis for Young People's Attitudes to the Political System, Age, Gender, and Urbanicity Predicting Youth Civic Engagement (n = 2216)*

Variable	B	SEB	β
Young people's attitudes to the political system	0.43	0.02	0.49*
Age	-0.03	0.03	-0.2
Gender	0.03	0.03	0.02
Urbanicity	0.08	0.04	0.04
Constant	1.48	0.12	

Note.  $R^2 = .24$ ;  $F(4,2211) = 178.50$ ,

\* $p < .001$

large effect. The beta weights, presented in Table 3, indicate that youth optimism contributes most to predicting youth civic engagement and that age also significantly predicted civic engagement such that youth ages 12-14 showed higher levels of civic engagement when compared to youth ages 15-19.

Next, by using a simultaneous method of linear regression analysis, this study examined if there was a statistically significant association between young people's attitudes to the political system and youth civic engagement when controlling for age, gender, and urbanicity. This combination of variables predicted youth civic engagement. Among the predictors, young people's attitudes to the political system was uniquely associated with youth civic engagement,  $F(4,2211) = 178.50$ ,  $p < .001$ . The adjusted  $R$  squared value was .24 and  $r = 0.49$ . This indicates that 24% of the variance in youth civic engagement was explained by the model. According to Cohen (1988), this is a large effect. The beta weights, presented in Table 4, indicated that 'young people's attitudes to the political system' significantly predicted youth civic engagement while controlling for the demographic variables.

## Discussion

The major findings of this study are reviewed first for consistency with similar literature on youth civic engagement. Next, implications of the findings for social capital and civic voluntarism are discussed. Specifically addressed are how the findings might inform the development of policies and programs to improve youth civic engagement. Next, limitations of the study are noted and finally, future research directions are identified.

The question about the extent to which youth are civically engaged is very important to be explored in Albania. This question is of particular interest considering its transition from a country with a Communist regime to a country aspiring to integrate into the European Union. After almost three decades since the collapse of the Communist system, Albania is still struggling to establish an effective and stable democracy. This study contributes to the existing literature on youth civic engagement, by exploring such factors in the 2016 Child Well-being Study in Albania.

Another question that was explored in this study was whether youth optimism and youth attitudes toward the political

system were associated with youth civic engagement, when controlling for age, gender, and urbanicity. The simultaneous method of linear regression analyses conducted in this study, shed light on predictors of youth civic engagement when checking for several demographics.

**Youth optimism.** The hypothesis that youth optimism is positively associated with youth civic engagement when controlling for age, gender, and urbanicity, was supported. The analysis showed that the overall model was significant, indicating that youth civic engagement was significantly associated with youth optimism when controlling for all demographics, especially age. Youth optimism is an important indicator of youth civic engagement which has received a great deal of attention from different scholars (Boden, Sanders, Munford, Liebenberg, & McLeod, 2016). Several review studies indicate that optimism may positively influence civic participation and life satisfaction (Flanagan & Christens, 2011; Putnam 2000, p. 335). In line with our findings, other studies show that the more youth felt optimistic and influential, the more connected they were to the community (RBC Youth Optimism Survey, 2015).

**Young people's attitudes to the political system.** By using a simultaneous method of linear regression analysis, the hypothesis that young people's attitudes to the political system is positively associated with youth civic engagement when controlling for age, gender, and urbanicity was supported. The linear regression analysis showed that the overall model was significant, where youth civic engagement was significantly associated with young people's attitudes to the political system when controlling for the three demographic variables: age, gender, and urbanicity. This finding is supported by several other

studies which claim that young people's active participation in political discussions and their positive attitudes toward the political system are positively correlated with civic engagement and this was found to be fairly evenly spread across age and gender (Bekkers, 2005; Loader, Vromen, & Xenos, 2014). Other scholars also suggest that as people show more interest in politics, they are more willing to show civic engagement (Fahmy, 2017).

Albanian young people regardless of age, gender, or urbanicity seem to be interested in politics or willing to participate in political activities, which leads them toward involvement with civic actions. As stated by many scholars, adolescence is an important period when political views and civic behaviors start shaping (Flanagan 2015; Voight & Torney-Purta, 2013). Despite the different barriers, young people living in Albania are open toward political discussions and they spend a considerable amount of time in talking about politics.

Although higher levels of optimism were associated with more civic engagement for both younger and older adolescents, findings also uncovered that younger adolescents with higher levels of optimism and positive attitudes to the political system showed higher levels of civic engagement than older adolescents. Older adolescents seem to feel less motivated and optimistic to get civically engaged and thus, exploring how other individual factors may contribute to the prediction of civic engagement among this population is notably important.

Additionally, this research suggested that age showed a moderating effect on the associations between youth optimism and young people's attitudes to the political system with youth civic engagement. The association between youth optimism and

youth civic engagement varied as a function of urbanicity. These findings suggest that the strength of the correlations between adolescent's characteristics such as youth optimism and youth civic engagement depends more on young people's age and urbanicity rather than gender.

To increase civic voluntarism among adolescents, policies and programs might target urban and rural areas differently. Policies and programs aimed at increasing civic engagement should provide young people everywhere with real and equal opportunities to enable their full and effective participation in civic life. Albania has the second highest percentage of youth population in Europe and any structural measure taken would inherently have a considerable positive effect. Young people, as a target group, have been the focus of public policies in Albania, with an increased interest since 2007 (National Youth Action Plan, 2015). These policies consider youth a homogenous group, thus offering similar approach, which means that they expect that youth from all over Albania can make use of different opportunities.

According to Bekkers (2005), civic engagement is affected by social capital, human resources, and financial resources. One important factor that differentiates Albanian youth in the urban and rural areas is the geographic distance from major centers of service. This leads to youth detachment in rural and mountainous areas because of firstly the lack of accessibility and secondly because of massive migration. These two factors negatively affect the human resources and consequently the civic engagement too. Youth participation in civic life is conditioned by the geographical proximity of their residence to other institutions in big cities as well as the lack of resources in the schools and communities of those

regions to get youth more civically engaged. As they lack these opportunities, they feel less optimistic and motivated to participate or contribute to community service. As such, youth living in rural areas need different levels of motivation to participate in civic activities when compared with youth living in urban areas.

The findings of this study must be considered in light of several limitations. First, this study employed secondary data collected in Albania and it is not clear whether the findings from this study are generalizable to other places in the world, particularly to other youth groups, who may have different cultures and lifestyles and face different political life situations. Second, the present study used adolescents' self-reported data and rather than include caregiver and teacher-reported data. This may lead us to collinearity issues between the measures and the inability to check for bias. Another problem with child-reported data is that even though participants try to be honest, they might have encountered difficulties with the understanding of different concepts or with the interpretation of specific questions especially young adolescents. Finally, the participants included in this study are only registered children of WVA, who come from each area program, where the project has been implemented, which means that there have not been included child participants who have not participated in the area program. Therefore, it is unknown whether these findings would generalize to other children who were not part of such programs.

## Conclusions

This study made use of a nationally representative large sample size drawn from a recent dataset. Based on this study's framework, youth optimism and their

positive attitudes to the political system especially among young adolescents are very important factors for the development of youth civic engagement. The current study and other future studies investigating civic engagement among adolescents, may contribute in identifying other individual characteristics that encourage adolescents to get involved in democratic actions. Understanding and recognizing such constructs may not only contribute to helping young people participate in youth programs or community service but may also equip them with knowledge about citizenship and democratic life, thus preparing them as future adults.

The findings in this study are intended to inform youth policy makers' and youth sector's future work in the field of youth civic engagement and the objectives to support young people's positive attitude to influence decisions in democratic processes and increase their participation in community development. In addition, though this work contributed to the literature by considering youth individual characteristics in relation to youth civic engagement still, more research is needed to identify and develop youth related policies and programs by targeting both male and female older adolescents from rural areas to increase youth civic engagement.

## REFERENCES

- Alva, E., Urcia, M., & Vivas, V. (2023). Civic engagement of future citizens: An insight from Peruvian students' attitudes towards relevant societal issues as predictors of expected conventional political participation. *Child Indicators Research*, 16(5), 2187-2221. <https://doi.org/10.1007/s12187-023-10049-7>
- Bekkers, R. (2005). Participation in voluntary associations: Relations with resources, personality, and political values. *Political Psychology*, 26(3), 439-454.
- Boden, J. M., Sanders, J., Munford, R., Liebenberg, L., & McLeod, G. F. (2016). Paths to positive development: A model of outcomes in the New Zealand youth transitions study. *Child Indicators Research*, 9(4), 889-911. <https://doi.org/10.1007/s12187-015-9341-3>
- Cicognani, E., Mazzoni, D., Albanesi, C., & Zani, B. (2015). Sense of community and empowerment among young people: Understanding pathways from civic participation to social well-being. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 26(1), 24-44. doi:10.1007/s11266-014-9481-y
- Cieslik, M., & Pollock, G. (2017). *Young People in Risk Society: The Restructuring of Youth Identities and Transitions in Late Modernity: The Restructuring of Youth Identities and Transitions in Late Modernity*. Routledge.
- Cohen, J. (1988). Set correlation and contingency tables. *Applied psychological measurement*, 12(4), 425-434.
- Collins, M. E., Augsberger, A., Gecker, W., & Lusk, K. (2018). What does youth-led participatory budgeting reveal about youth priorities? Ideas, votes, and decisions. *Journal of Youth Studies*, 21(4), 478-496.
- Doolittle, A., & Faul, A. C. (2013). Civic engagement scale: A validation study. *Sage Open*, 3(3), 2158244013495542.
- Elliott, K. J. (2018). Making attentive citizens: The ethics of democratic engagement, political equality, and social justice. *Res Publica*, 24(1), 73-91. <https://doi.org/10.1007/s11158-017-9383-0>
- Fahmy, E. (2017). *Young citizens: young people's involvement in politics and decision making*.

- Routledge.
- Flanagan, C. A., & Christens, B. D. (2011). Youth civic development: Historical context and emerging issues. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 2011(134), 1-9. <https://doi.org/10.1002/cd.307>
- Flanagan, C. (2015). Youth finding meaning through a larger sense of community. *American journal of orthopsychiatry*, 85(6S), S70.
- Flanagan, C., Galloway, E., & Pykett, A. (2022). Urban youth and the environmental commons: rejuvenating civic engagement through civic science. *Journal of Youth Studies*, 25(6), 692-708. <https://doi.org/10.1080/13676261.2021.1994132>
- Grassi, E. F. G., Portos, M., & Felicetti, A. (2024). Young people's attitudes towards democracy and political participation: Evidence from a cross-European study. *Government and Opposition*, 59(2), 582-604. <https://doi.org/10.1017/gov.2023.16>
- Hope, E. C., & Jagers, R. J. (2014). The role of sociopolitical attitudes and civic education in the civic engagement of black youth. *Journal of Research on Adolescence*, 24(3), 460-470. <https://doi.org/10.1111/jora.12117>
- Horst, C., Erdal, M. B., & Jdid, N. (2020). The "good citizen": Asserting and contesting norms of participation and belonging in Oslo. *Ethnic and Racial Studies*, 43(16), 76-95. <https://doi.org/10.1080/01419870.2019.1671599>
- Laitinen, H. (2018). Empowering new agents of civil society or fostering good citizens? Framing youth participation in Finnish youth organizations. *Journal of civil society*, 14(4), 328-345. <https://doi.org/10.1080/17448689.2018.1518770>
- Loader, B. D., Vromen, A., & Xenos, M. A. (2014). The networked young citizen: social media, political participation and civic engagement.
- McBride, C. (2013). Democratic participation, engagement and freedom. *The British Journal of Politics and International Relations*, 15(4), 493-508. <https://doi.org/10.1111/j.1467-856X.2012.0051>
- McGillivray, D., McPherson, G., Jones, J., & McCandlish, A. (2016). Young people, digital media making and critical digital citizenship. *Leisure Studies*, 35(6), 724-738. <https://doi.org/10.1080/02614367.2015.1062041>
- National Youth Action Plan (2015-2020)*. Albania. Retrieved from [https://www.un.org.al/sites/default/files/plani%20kombetar%20i%20veprimit%20per%20rinine%202015-2020\\_ENG.pdf](https://www.un.org.al/sites/default/files/plani%20kombetar%20i%20veprimit%20per%20rinine%202015-2020_ENG.pdf)
- Nes, L. S. (2016). Optimism, pessimism, and stress. In *Stress: Concepts, cognition, emotion, and behavior* (pp. 405-411). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-800951-2.00052-2>
- Perkins, D. D., Ozturk, M. R., Lupton, A., & Omidvar-Tehrani, S. (2021). Well-being as human development, equality, happiness and the role of freedom, activism, decentralization, volunteerism and voter participation: A global country-level study. *Frontiers in psychology*, 12, 745818. doi: 10.3389/fpsyg.2021.745818
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2000). Bowling alone: America's declining social capital. In *Culture and politics* (pp. 223-234). Palgrave Macmillan, New York.
- Renn, O., Webler, T., & Wiedemann, P. (Eds.). (2013). *Fairness and competence in citizen participation: Evaluating models for environmental discourse* (Vol. 10). Springer Science & Business Media.
- Rossi, G., Lenzi, M., Sharkey, J. D., Vieno, A., & Santinello, M. (2016). Factors associated with civic engagement in adolescence: The effects of neighborhood, school, family, and peer contexts. *Journal of community psychology*, 44(8), 1040-1058. <https://doi.org/10.1002/jcop.21826>

- Shaw, A., Brady, B., McGrath, B., Brennan, M. A., & Dolan, P. (2014). Understanding youth civic engagement: debates, discourses, and lessons from practice. *Community Development, 45*(4), 300-316. <https://doi.org/10.1080/15575330.2014.931447>
- Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): a reevaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology, 67*(6), 1063.
- RBC Youth Optimism Study (2015). Retrieved from <http://www.rbc.com/community-sustainability/community/kids/optimism-survey.html>
- Sloam, J. (2016). Youth political participation in Europe: a new participatory landscape. In *Routledge handbook of youth and young adulthood* (pp. 303-310). Routledge. <https://doi.org/10.1080/01402382.2012.749652>
- Schlozman, K. L., Verba, S., & Brady, H. E. (1999). *Civic participation and the equality problem* (Vol. 528). Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Stolle, D., Soroka, S., & Johnston, R. (2008). When does diversity erode trust? Neighborhood diversity, interpersonal trust and the mediating effect of social interactions. *Political Studies, 56*(1), 57-75.
- United Nations Report. (2013). *United Nations Youth Participation*. Retrieved from: <http://www.un.org/youthenvoy/2013/09/desa-youth-programming/>
- Taleski, D., & Hoppe, B. (2015). Youth in South East Europe. *Human Rights, 24*(2), 195-209.
- Torres-Harding, S., Baber, A., Hilvers, J., Hobbs, N., & Maly, M. (2018). Children as agents of social and community change: Enhancing youth empowerment through participation in a school-based social activism project. *Education, citizenship and social justice, 13*(1), 3-18. <https://doi.org/10.1177/1746197916684643>
- Tuhuteru, L. (2023). The role of citizenship education in efforts to instill democratic values. *International Journal Of Humanities Education and Social Sciences (IJHESS), 2*(4), 1251-1263.
- Warren, M. E. (2021). Democracy and association.
- Wray-Lake, L., Schulenberg, J., Keyes, K. M., & Shubert, J. (2017). The developmental course of community service across the transition to adulthood in a national US sample. *Developmental Psychology, 53*(12), 2397.
- Voight, A., & Torney-Purta, J. (2013). A typology of youth civic engagement in urban middle schools. *Applied Developmental Science, 17*(4), 198-212.

# AFTËSITË POLITIKE TË DREJTUESIT NË PËRMIRËSIMIN E KLIMËS NË SHKOLLË

Sonila JAUPLLARI  
Shkolla "Nefail Rozani" Korçë  
E-mail: jaupllarisonila82@gmail.com

## PËRMBLEDHJE

Punimi sjell në vëmendje aftësitë politike në drejtim, duke u përqendruar në institucionet arsimore. Kërkimet në këtë fushë tregojnë se zotërimi i aftësive politike është një premisë suksesi për drejtuesin dhe organizatën ku ai udhëheq. Sot në shekullin e 21-të shoqërisë dhe institucioneve iu duhet një brez i ri drejtuesish, të tillë që: të zotërojnë situatën, rrethanat e paqëndrueshme, të vullnetshëm dhe jo që dorëzohen lehtë. Studimet kanë treguar se shumë njerëz nuk janë të kënaqur me gjendjen e shkollave, kjo për shkak të ndryshimeve të vazhdueshme të reformave në arsim. Këto ndryshime kanë sjellë ndikime në rolin organizativ të funksionimit të shkollës, në modifikimin e roleve të stafit që punon në këtë institucion. Në këto kushte në vlerësojmë se influenca, aftësitë për të ndikuar në motivimin dhe përfshirjen e vartësve në përmbushje të vizionit të përbashkët, janë elementët ku do të fokusohet vëzhgimi dhe interesi ynë në këtë punim. Qëllimi i këtij punimi është të përcaktojë ndikimin e aftësive politike të drejtuesit, në krijimin e klimës miqësore në institucionet e shkollës.

**Fjalë kyçe:** *Aftësi politike, leadership arsimor, klimë organizative, bashkëpunim, ndikim.*

**Sonila JAUPLLARI** është diplomuar pranë Universitetit "Fan S. Noli", Korçë, në degën Cikli i Ulët. Ajo ka përfunduar studimet Master profesional pranë Universitetit të Korçës, Fakulteti i Edukimit dhe Filologjisë. Aktualisht ushtron detyrën si mësuese pranë Shkollës së Mesme të Bashkuar "Nefail Rozani" Korçë, me një përvojë profesionale 18-vjeçare në fushën e arsimit parauniversitar. Në vitin 2025 është certifikuar për drejtimin e institucioneve të arsimit parauniversitar nga Shkolla e Drejtorëve (CSL).

## Hyrje

Nuk ka përvojë shkollë të suksesshme pa një lider të mirë në krye. Këtë realitet, i dokumentuar më shumë se dy dekada më

parë nga Kenneth Leithwood, hulumtues në OISE (Ontario Institute for Studies in Education) të Universitetit të Toronto, një nga qendrat më prestigjioze në botë për këtë fushë vërtetohet sa herë që studiohet

mënyra se si funksionojnë shkollat e mira dhe si përmirësohen ato që nuk janë. Lidershipi arsimor ka rëndësi të madhe dhe është sot një prioritet në politikën arsimore botërore (Leithwood, 2012).

Detyra që kemi përpara është profesionalizimi i lidershipit arsimor, të përvijohet një karrierë sfiduese dhe e aftë për të tërhequr kandidatët më të mirë, për t'i formuar në mënyrë adekuate dhe për të ofruar një kornizë rregullatore që shpërblen meritat. Për këtë duket e nevojshme paraprakisht të shpaloj rëndësinë e lidershipit arsimor, ta kthej vëmendjen te “faktori drejtor”, i padukshëm pas retorikës së bujshme të reformave arsimore dhe shpërndarjes së librave dhe kompjuterëve, më të përputhshme me propagandën politike.

Sipas Leithwood et al. (2004), një projekt shkollor i qëndrueshëm, pra një shkollë e mirë, nuk është thjesht shuma e mësuesve që punojnë të izoluar. Përkundrazi, mësimdhënia efektive nënkupton koherencë në një komunitet profesional praktikash dhe një klimë shkollore pune, të rregullt dhe nxitëse, që lejon zhvillimin e atij procesi rritës që është të nxëniet e nxënësve. Kjo kërkon, ndër të tjera, por në mënyrë të rëndësishme, aftësi specifike të liderëve shkollorë që punimi ka identifikuar në mënyrë të mjaftueshme.

Lidershipi është aftësia për të vendosur një vizion të ardhmeje, për ta bërë atë të përbashkët, për të zhvilluar kapacitetet institucionale për të arritur synime me vlerë dhe për t'u përgjigjur për rezultatet. Në rastin e lidershipit shkollor ekzistojnë të paktën tre arsye që vërtetojnë rëndësinë e tij dhe që i referohen jo vetëm lidershipit si drejtues, por edhe lidershipit të ndërmjetëm dhe anësorë.

Arsyeja e parë është se, sipas dëshmive empirike, lidershipi kryesor përfaqëson faktorin e dytë brenda-shkollor (pas cilësisë

së mësimdhënies) që kontribuuan më shumë në arritjet e nxënësve.

Ndikimi i tij është thellësisht i lidhur me zhvillimin e kushteve institucionale që favorizojnë një klimë shkollore të përshtatshme ku mësuesit të mund të mësojnë dhe nxënësit të mund të mësohen (Pendavinji e Jorgji, 2009). Liderët shkollorë arrijnë të përmirësojnë arritjet e nxënësve duke ndikuar indirekt mbi ta, duke nxitur motivimin dhe angazhimin e trupit mësimdhënës, duke optimizuar kushtet e tyre të punës dhe duke nxitur zhvillimin e aftësive të tyre profesionale. Ata janë gjithashtu një lidhje kyçe në marrëdhëniet midis shkollës, familjeve dhe komunitetit lokal.

## Metodologjia e përdorur në punim

Për realizimin e këtij punimi, vend të veçantë ka patur metodologjia e përdorur në orientimin e qartë në fazat e konceptualizimit, përpunimit metodologjik, punën empirike të çështjeve që përmbledh ky punim.

### *Zgjedhja e temës*

Zgjedhja e temës u realizua duke marrë në konsideratë drejtimin e shkollës dhe sfidat e reformimit. Zgjedhja u orientua nga problematika aktuale dhe risitë në fushën e edukimit që pruri procesi i integritetit evropian të vendit.

Në këtë kuadër vëmendja u përqendrua tek “aftësitë politike të drejtuesit të shkollës” me tërësinë e çështjeve që ai shpaloj. Por studimi u fokusua dhe në fushën e menaxhimit të arsimit dhe konkretisht në marrëdhënien që krijon aftësia politike e drejtuesit të shkollës me klimën e saj. Në argumentimin tonë se kjo është një zgjedhje e përshtatshme e justifikueshme, morëm në konsideratë: Interesin publik, dhe atë arsimor e integruar, me te cilin lidhet tema e punimit. Ekzistencën e

punimeve të mëparshme mbi këtë temë, nga studiues e kërkues të fushës së drejtimit, monografi, artikuj, raporte, një pjesë të mirë të të cilave i kemi paraqitur tek kapitulli i Kuadrit të References. Punimet mbi këtë temë ose pjesë apo aspekte të veçanta të saj, kishin vlerën dhe rëndësinë e tyre si burime reference.

Drejtuesit në Shqipëri janë përgjegjës për mirëfunksionimin e punës në shkollë, matjen e efikasitetit dhe efektivitetit të mësimit, drejtimin e mbledhjeve të stafit, vëzhgimet në klasa për mësimdhënien e mësuesve dhe arrijten e nxënësve, rregullimin e aktiviteteve të nxënësve, vlerësimin e mësuesve dhe dhënien e udhëzimeve mbi metodat e përshtatshme të mësimdhënies, mbarëvajtjen e infrastrukturës së shkollës etj. Në këtë punim u përftua mjaft nga burimet e informacionit të përdorura si dhe për mënyrën e analizës cilësore.

#### *Objektivat e punimit*

Duke mbajtur parasysh karakterin dhe destinacionin e këtij punimi, vëmendja u përqendrua në realizimin e këtyre objektivave:

- Kryerja e një recensionit të shkrimeve mbi temën e “aftësive politike që ka drejtuesi i shkollës” dhe formulimi mbi këtë bazë i një kuadri reference, i cili do të shërbente si kuadër konceptual dhe në të njëjtën kohë si kuadër teorik për të bazuar punën e analizës.
- Kryerja e një analize të dhënash bazuar tek informacioni bibliografik dhe dokumentar.
- E një sërë përfundimesh të punimit duke dhënë dhe disa shpjegime modeste përsa i takon çështjeve të bëra objekt studimi në këte punim.

#### *Recensionit i shkrimeve dhe zgjedhja e kuadrit të referencës*

Për konceptualizimin e këtij punimi u shfrytëzuan një sërë shkrimesh nga fusha

e kërkimit duke realizuar një recensionim të tyre. Në këtë proces janë klasifikuar ato më të përshtatshmet dhe në të njëjtën kohë është bërë një inventarizim i tyre.

Recensionimi i shkrimeve shërben dhe si bilanc i asaj se çfarë është shkruar në fushën e “aftësive politike dhe drejtimit në shkollë”.

#### *Problemi i kërkimit*

Duke jetuar në një botë globale që po përparon në mënyrë të rrufeshme, duke u përballur gjithmonë me sfida të shpejta e të paparashikuara, duke kërkuar realizimin e misionit të arsimit dhe duke u ndeshur me një botë ku gjenerimi i ideve të reja arrihet nëpërmjet dijeve të qëndrueshme, sot për sot, ka ardhur koha që standardet e drejtuesit të shikohen të lidhura ngushtë si një rrip transmisioni me kompetencat kyçe të tij.

#### *Formulimi i çështjeve të kërkimit*

Gjatë fazës së konceptualizimit të punimit u përcaktuan edhe një grup çështjesh dhe nën çështjesh, si pyetje që orientuan kërkimin drejt gjetjes së përgjigjeve të nevojshme të kësaj përpjekjeje.

Pjesa e analizës është strukturuar mbi këtë logjikë çështjesh:

- Ç’duhet kuptuar me nocionin “aftësi politike të drejtuesit”, drejtimi i shkollës, klimë e shkollës?

Shtrimi i këtyre pyetjeve synonte qartësimin e përmbajtjes së koncepteve, si dhe të një sërë nënkoncepteve të lidhura me të si “drejtimin”, “drejtimin e shkollës”, influencë, karakteri i drejtuesit, sjellje të drejtuesit, etj.

- Cilat janë dimensionet e sjelljes së drejtuesit?
- Çfarë do të duhet të kuptojmë me “klimë e shkollës”?
- Çfarë marrëdhënie vendoset mes stilit të drejtimit dhe klimës së shkollës?

## Analizë e përvojave të drejtuesve të shkollave

Ka ardhur koha që të kërkojmë atë drejtues shkollash që të jëtë korrekt me veten dhe me të tjerët që nuk njohin smirë dhe hakmarrjen, që i shoqëron fjala e ngrohtë dhe e mençur. Detyra e drejtuesit të shkollës është një barrë jo e lehtë. Në shkollat tona ka një sërë problemesh, deri tani organet tona të arsimit kanë zgjedhur deri diku si drejtorë mësuesit më të mirë të shkollës, por kjo nuk është e mjaftueshme pasi drejtuesi i një kolektivi që e sheh veten të barabartë me kolegët, duhet të manifestojë disa cilësi të tjera njerëzore që ta dallojë atë nga kolektivi.

Në këtë mënyrë jo kushdo mund të bëhet drejtor, pavarësisht nga vullneti e dëshira e mirë e njërit apo e tjetrit, pasi drejtimi ashtu si puna e mësuesit, është edhe art dhe shkencë. Të aspirosim për të drejtuar një institucion të tillë me mendimin për të përfutur, duke e parë atë si një vend të mire pune do të thotë të bëhesh pengesë serioze për realizimin e objektivave që kolektivi, komuniteti apo struktura të tjera drejtuese kanë vënë para shkollës. E konceptuar si një detyrë me shumë përgjegjësi, të qenit drejtues do të thotë të plotësosh disa karaktere, të kesh njëfarë njohjeje dhe përvoja pune në këtë fushë, të dish pikat e dobëta dhe të forta të shkollës dhe mbi të gjitha të jesh kërkues ndaj vetes dhe ndaj të tjerëve, të orientohesh dhe të ambientohesh sa më shpejt me ndryshimet që kërkohen të bëhen në kurrikul. Por ne dimë shumë raste që heshturazi i pranojmë se përzgjedhja e kuadrit drejtues bëhet edhe mbi bazën e kritereve të tilla si ato nepotike, partiake e pse jo edhe korruptive dhe servile. Kjo krijon mendimin e gabuar se: drejtor mund të bëhet kushdo.

Ky studim është fokusuar në përvojat

e përditshme të punës së drejtuesve të disa prej shkollave në rrethin e Korçës, për të mësuar dhe ndarë përvojat negative dhe pozitive në lidhje me çështjen kryesore që ngre punimi: A është i domosdoshëm një nivel formimi bazë profesional dhe a nevojitet edukim i vazhduar me fokus drejtimin për rritjen e efektivitetit të drejtimit të një shkolle?

Në intervistat me drejtuesit u morën parasysh formimi i tyre në nivelin Bachelor dhe Master, formimi i tyre specifik për drejtues, përvoja në punë si drejtues si dhe provoja e tyre në edukimin e vazhduar në fushën e drejtimit. Nga shqyrtimi në thellësi i intervistave gjysmë të strukturuar me grupin e drejtuesve të shkollave përkatëse u vu re se brenda përgjigjeve të tyre gjendeshin përgjigje dhe për pyetje të tjera të cilat nuk përfshiheshin në pyetësor, por ato u panë në këndvështrimin e Merriam-it si fenomen nga perspektivpozicione, role dhe funksione të ndryshme (Merriam, 2009: 199).

Për analizën e të dhënave u përcaktuan tre variablat bazë, 1- dijet dhe përvoja; 2- formimi dhe tiparet bazë si drejtues; 3-formimi i vazhduar profesional në fushën e drejtimit. Sigurisht që gjatë intervistave dolën në pah dhe variabla të tjerë përcaktues për këndvështrimin e drejtimit përmes drejtuesve të tyre, të cilat lidheshin kryesisht me krijimin e marrëdhënieve të drejtuesit me aktorët veprues dhe ndihmues në shkollë, krijimi i një klime të caktuar, komunikimi si dhe vizioni dhe pritshmëritë.

## Përvojat e drejtuesve të intervistuar

Sipas P. Karametës (2016: 6), në terma të përgjithshëm, trupa mësimore ngjan më shumë me një bashkësi individësh të izoluar profesionalisht, se sa me një organizatë profesionale të nxëni që mban e ndan

përgjegjësi të përbashkëta, që kërkon e gjen zgjidhje për arritje më cilësore të nxënësve. Nisur nga ky pohim, nga intervistat e drejtuesve të shkollave u vlerësuan arritjet e deritanishme, por njëkohësisht u evidentuan një sërë problemesh në kuadër të drejtimit të shkollave:

#### *Njohuritë dhe përvoja*

Në një vlerësim të përgjithshëm personal, njohuritë e fituara nga shkolla nuk marrin vlerë pa u testuar në praktikë. Aq e vërtetë është kjo, sa praktika e punës dhe vitet e përvojës shpesh mbivlerësohen mbi këto njohuri. Duke qenë se në praktikën shqiptare nuk ka pasur për një kohë të gjatë një shkollë të mirëfilltë (në rang universitar), për përgatitjen e drejtuesve në arsim, në emërimin e drejtuesve të shkollave përgjithësisht janë vlerësuar cilësitë si mësimdhënës, përvoja në punë dhe sigurisht dhe ndikimet politike.

Një nga elementët më të vlerësuar që vihej re në intervistat me drejtuesit e shkollave ishte pikërisht përvoja e tyre. Për disa prej drejtuesve të intervistuar, veçanërisht ata drejtues që kishin përvojë të gjatë si mësues dhe drejtues ky element ishte mjaft e rëndësishëm, fillimisht përvoja si mësues dhe më pas si drejtues. Të qenit mësues për një kohë të caktuar për ta krijuar mundësinë njohjes së një pjese të mirë të problemeve në shkollë dhe përballjen për zgjidhjen e tyre. Njëra prej drejtuesve shprehet:

Po e filloj me punën time si mësuese, për 18 vjet jam ballafaquar me probleme të shumta, por vullneti, pasioni i madh për profesionin dhe motivi për punë i ka mposhtur ato dhe ka rezultuar me suksese e me rezultate të kënaqshme.

Për të, përvoja e saj si mësuese i ka dhënë rezultate të kënaqshme si drejtuese, në veçanti në lidhje me komunitetin e nxënësve, duke i konsideruar arritjet

gjithmonë në funksion të ngritjes së vazhdueshme profesionale, duke reflektuar drejtpërdrejt te nxënësit:

Kurse sot ne rolin e drejtueses sukseset dhe rezultatet e nxënësve tanë, si në shkollat e mesme dhe në universitete, po na nderojnë dhe po na bëjnë të lumtur. Pra, pas një pune të ngjeshur, shohim arritjet e nxënësve, frytet e këtij mudi dhe kjo të jep kënaqësi dhe të bën të ndihesh krenar. Mendoj se kam kryer punën time me përgjegjësi të lartë morale e profesionale, gjithnjë në funksion të zhvillimit profesional të nxënësve dhe drejt ngritjes së cilësisë në arsim.

Ndërsa për një drejtues tjetër, jo vetëm duhet të kesh përvojë si mësues, por duhet të kesh qenë dhe mësues cilësor: “Të rritesh profesionalisht si drejtues do të thotë të kesh një përvojë pune si mësues, madje të kesh qenë mësues cilësor. Në drejtim, që të jesh i suksesshëm, të gjithë parametrat e shkollës duhet të jenë prekur dhe ndërjerë personalisht”

#### *Bashkëpunimi apo modeli i ofruar nga drejtuesi kryesor*

Disa prej drejtuesve të intervistuar kanë pasur më përpara përvoja drejtimi në shkollë më të ulëta (zëvendësdrejtor apo përgjegjës shkollë vartëse) dhe vlerësonin shumë qoftë përballjen me një pjesë të problemeve të drejtimit për të cilat mbanin përgjegjësi, por pse jo dhe ato të drejtorit të shkollës. Një nga drejtuesit shprehet se:

... të qenit si zëvendësdrejtor për shumë vite (12 vite) ka pasuruar përvojën time në aspektin komunikativ dhe metodik. Të komunikosh me një numër shumë të madh mësuesish për proceset e përditshme është një lloj bashkëveprimi që të bën produktiv. Të dëgjosh me qindra orë mësimore, të hapura ose jo, do të thotë se ke vjelë shumë eksperiencë pozitive nga mësues vërtet

profesionistë, por edhe të rinj që sjellin risi në procesin e edukimit, mësimdhënies dhe të nxënit kritik e krijues.

*Të mësuarit nga sfidat mund të konsiderohet si pjesë e përvojës*

Në këtë këndvështrim një pjesë e mirë e drejtuesve të intervistuar, të qenit drejtues e kanë parë si një sfidë, e cila u është dashur ta përballojnë në mënyra të ndryshme. Një prej dejtuesve të reja në detyrë thekson:

Përvoja ime si drejtuese nuk është shumë e gjatë. Megjithatë mendoj se gjatë këtyre tri viteve çdo ditë ka qenë një eksperiencë e re. Çdo ditë të duhet të përballësh me një sërë problemesh, të cilat ndonjëherë duan zgjidhje të menjëhershme dhe në këto raste duhet një intuitë e mprehtë për të bërë zgjedhjen e duhur. Kanë qenë pikërisht këto situata të vështira, që ndonjëherë duken edhe të pazgjidhshme, që më kanë rritur profesionalisht.

Ndërkohë që një prej të intervistuarve, me përvojë të gjatë në drejtim në nivele të ndryshme, e ka parë si sfidë që i ka dhënë mundësi të punojë më fort përballja me një staf mësuesish, ku pjesa më e madhe kishin më tepër se 10 vjet përvojë pune si mësues. Ai shprehet:

Një sfidë tjetër shumë e mprehtë ka qenë puna si zëvendësdrejtor i Arsimit Fillor për herë të parë në shkollën ..., viti 2001-2002. Aty u përballa me një grup mësuesish, shumica me përvojë (10 mësues kishte Cikli i Ulët atëherë), të cilët punonin me ndërgjegje, me përkushtim, por nuk koordinoheshin dot me njëri-tjetrin, me një fjalë kishin shumë përçarje dhe qejfmbetje nga njëri-tjetri.

Kjo kishte ndodhur si pasojë e moskoordinimit të punëve brenda ciklit fillor nga drejtuesja e mëparshme, e një gjendjeje apatie në thelb, madje edhe selektiviteti apo preferencat nuk mungonin.”

Nisur nga gjendja që kishte gjetur, por dhe nga fakti që për problemet e një cikli nuk merrej personi i duhur, përvojën e parë të drejtimit e konsideroi si një sfidë personale:

Me problemet e arsimit fillor kryesisht merrej drejtori, i cili kishte mbaruar për Histori-Gjeografi (gjë e vështirë sepse shkolla ishte e madhe, me nga dy klasa paralele dhe drejtori duhet të drejtonte punët e në tërësi me stafin dhe analizat për arsimin fillor ishin të përcipta, si rrjedhim mësuesit do të trajtoheshin jo denjësisht). Pra në këtë ambient mungonte fryma e bashkëpunimit dhe fryma e skuadrës. U desh shumë punë dhe bashkëpunim që të realizojo një grup vërtet të mirë, se të tillë ishin, por edhe unë të afirmohesha mes tyre si një drejtues që di të organizojë mirë punët dhe di të ndajë mirë detyrat. Natyrisht, fitova edhe besimin e mësuesve të arsimit fillor, por edhe të tjerëve, në një kohë kur unë isha shumë më i ri prej tyre dhe me një përvojë dhjetëvjeçare si mësues, kundrejt 20 apo 30 viteve që mbartnin përvojat e tyre. U ndjeva mirë në atë grup sepse unë ia dola ta kaloj një sfidë të tillë dhe bëra të mundur harmoninë mes të gjithëve, po gjithsesi ishte një moment shumë i vështirë sepse në këtë ekip bënte pjesë edhe një mësues që kishte qenë për tre vjet mësuesi im kujdestar nga klasa VI deri në të VIII”.

Njerëzit në tërësi priren të ndjekin një model, sidomos kur janë në hapat e para të kryerjes së një pune apo të realizimit të diçkaje. Disa prej drejtuesve e kanë theksuar faktin se në punën e tyre si drejtues kanë pasur një model referimi në punën e tyre si drejtues, apo bashkëpunojnë me drejtues të tjerë të cilët i konsiderojnë si modele drejtimi. Disa kanë vlerësuar bashkëpunimin me drejtues joparagjykses për të mësuar dhe për të krijuar përvojat e tyre në drejtim: “Më është dashur të kërkoj ndihmë nga kolegë

joparagjykues sa i takon ngritjes së përvojës. Kam kërkuar ndihmë tek eprorët e mi, kam shfletuar literaturë sa i takon drejtimit”. Ajo që duhet vënë në dukje është fakti që vetë drejtuesja e thekson “joparagjykues”, ç’ka lë të kuptosh se në mjedisin e drejtimit në arsim ekziston paragjykimi i të qenit i ri në drejtim.

Shumë prej drejtuesve të intervistuar e vlerësojnë pozitive bashkëpunimin me kolegë me përvojë: “zakonisht, nisur nga kushtet, të lexuarit e të studiuarit individualist kanë bërë të mundur rritjen profesionale. Edhe komunikimi me kolegë dhe drejtues me përvojë më ka ndihmuar në eksperiencën time”.

Disa prej drejtuesve të intervistuar kanë vënë në dukje se jo gjithmonë përvoja e eprorëve të tyre ka qenë pozitive dhe më shumë u janë referuar modeleve të njerëzve të sukseshëm, pavarësisht profesionit: “gjithashtu edhe kontakti me drejtues të tjerë në shkollë (për arsye se unë kam qenë zv.drejtor pjesën më të madhe të kohës) më ka bërë që të mësoj nga gabimet dhe sfidat e tyre (Përvoja të mira nuk mbaj mend nga këta me lart). Si eksperiencë pozitive, mund të përmendim edhe lidhjet, takimet me njerëz të tjerë (jashtë shkollës sime, si njerëz të sukseshëm pavarësisht faktit të të qenit jo mësues)”.

### **Vizioni si drejtues dhe krijimi i mundësive për arritjen e tij**

Në konceptin e një drejtuesi efektiv, në intervista e realizuar u vu në dukje se drejtuesi i shkollës duhet të ketë vizion të qartë dhe aftësinë për ta realizuar atë:

*Drejtuesi efektiv ka vizion të qartë për mbarëvajtjen e shkollës në të ardhmen, planifikon me qartësi rrugën që do të përshkojë dhe përdor format e duhura për t'i vënë planet në zbatim”. Për një nga drejtuesit e intervistuar “suksesi i mësuesve dhe nxënësve*

*varet se sa mirë drejtuesi barton synimet, objektivat dhe udhëzimet dhe njëkohësisht, kontrolli sistematik i tyre”.*

Sipas një drejtuesi tjetër, të intervistuar, “drejtuesi efektiv lejon stafin e tij të ndërmarrë iniciativa dhe të vetëveprojë. Ai mbështetet tek udhëheqja strategjike dhe bëhet një person me vizione, një njeri që jep e merr informacione, që inspiron kolegët e tij”.

Të intervistuarit në përgjithësi mbështetin fort idenë që vizioni dhe puna për realizimin tij është mjaft e rëndësishme, por nuk vënë në dukje faktorët jashtë shkollës që mund të ndikojnë pozitivisht apo negativisht si mjedisi ku ndodhet shkolla, jetëgjatësia në detyrë etj.

### **Komunikimi**

Në përgjithësi, aftësia e komunikimit është konsideruar si një aftësi personale që drejtuesi duhet ta ketë. Komunikimi përfshin si rrafshin formal në nivele dhe struktura që përfshijnë detyrën funksionale të drejtuesit, po ashtu dhe rrafshin joformal, i cili presupozon që të përfshihesh në komunikim me njerëz të moshave, profesioneve, formimeve, shtresave sociale nga më të ndryshmet. Në raste të tilla merr vlerë shprehja: sipas vendit dhe kuvendi. Një drejtor e përshkroi si një cilësi që: “ju duhet të jeni në gjendje ta bëni këtë, ju duhet të jeni në gjendje të flisni, në një larmi nivelesh, dhe kështu duhet të jeni personi i njerëzve dhe thjesht të keni bisedën e vogël.”

Komunikimi mund të jetë jetik tek një drejtor që zhvillon vizionin e tij / saj gjithashtu. Një tjetër drejtor diskutoi “aftësia e tyre për të komunikuar vizionin që ata kanë për ata që i rrethojnë më duket se është një cilësi dhe karakteristikë e rëndësishme për shumicën e drejtorëve të cilësisë me të cilët kam qenë i lidhur”.

## Respekti i ndërsjellët

Komunikimi i mirë, që vjen si rrjedhim i bashkëpunimit dhe një krijimit të një klime pozitive, sjell respektin e ndërsjellët mes aktorëve që veprojnë në shkollë. Drejtuesi, sipas në vështrimin e një prej drejtuesve të intervistuar, jep shembullin, frymëzon personelin dhe nxënësit, duke ofruar modele të mira për zgjidhjen e detyrave. Sipas një drejtuesi tjetër:

Drejtori duhet të krijojë në shkollë një klimë respekti midis administratorëve, mësuesve, stafit, prindërve dhe anëtarëve të komunitetit. Nëse kjo ndodh atëhere dhe të mësuarit do të rritet në mënyrë të ndjeshme. Respekti duhet të qarkullojë në mënyrë të dyanshme”. Një drejtues thekson frymën e tolerancës brenda rregullave, sipas tij në shkollë duhet të ketë: “...një klimë miqësore jashtë dhe brenda ambienteve të shkollës, një atmosferë komunikimi brenda Kodit të Etikës, një frymë tolerance dhe mirëkuptimi me këdo.

Sipas një drejtueseje të re: “Shkolla duhet të bëjnë maksimumin për të krijuar një klimë të tillë ku nxënësit të ndjehen si në shtëpi, që favorizon të mësuarit dhe edukimin e tyre. Një klimë e mirë shkollore shihet në marrëdhëniet e mira midis mësuesve dhe nxënësve gjatë situatave mësimore si dhe midis stafit të shkollës dhe nxënësve jashtë mësimin.”

## Siguria në punë dhe mjedis frymëzues

Një mjedis i sigurt pune për mësuesit dhe nxënësit i ndërthurur me laboratorë, mjedise sportive dhe çlodhëse do të ishte ideal për të siguruar efektivitet të lartë në punën e mësuesve, një mundësi të mirë për nxënësit për ta parë shkollën si një familje dhe sigurisht një nxitje për punën

e drejtuesit për një performancë sa më të mirë të shkollës. Një nga drejtuesit thekson se vetë mjedisi edukon me ndjesinë e së bukurës dhe të veçantës dhe në të rendit:

...një mjedis i jashtëm shkollor që të tërheq nga pamja dhe sistemi i gjërave; një mjedis i jashtëm i gjelbëruar, i pastër që të imponon rregull; një mjedis i brendshëm (korridore, banja, klasa) me një higjienë shembullore; një mjedis shkollor me klasa të rregullta të dekoruara mirë dhe me laboratorë të lëndëve përkatëse që të jenë funksionale dhe në shërbim të nxënësit (këtu përfshij edhe këndet sportive dhe mjetet e nevojshme didaktike për mësimdhënie).

Sipas një drejtueseje tjetër:

Siguria dhe rregulli janë shumë të rëndësishme. Shkollat duhet të organizojnë supervizionin e nxënësve dhe të garantojnë sigurinë për pajisjet e tyre personale. Shkollat duhet të kenë rregulla të qarta të sjelljes dhe të garantojnë zbatimin e tyre korrekt”. Sipas saj është shkolla ajo që e ka për detyrë: “...të kujdeset dhe të përgatitë një mjedis mikpritës për nxënësit; të organizojë veprimtari për rritjen e përfshirjes së nxënësve në shkollë; të marrë masa që nxënësit të jenë të sigurtë.

Në këtë mënyrë nxënësit vlerësojnë atë që u ofron shkolla. Në vështrimin e disa drejtuesve kjo nuk është e arritshme në çdo shkollë. Shkollat në disa zona rurale, larg qytetit, nuk i plotësojnë këto kushte: “Kushtet e shkollës sonë nuk i përmbushin tërësisht karakteristika të një mjedisi efektiv. Para shkollës dalin sfida që e vështirësojnë mundësinë për të qenë një shkollë efektive”.

## Përfundime

“Drejtuesi është qendra nervore e përmirësimit të shkollës. Kur lidershipi

kryesor është i fortë, edhe shkollat më të sfiduara lulëzojnë. Kur lidershipi është e dobët shkollat dështojnë ose shkojnë më keq” (Fullan, 2004). Duke pasur parasysh këtë përfundim të njërit prej studiuesve që ka bërë një kthesë të rëndësishme në edukimin e sotëm, në studimin fenomenologjik i ndërmarrë me disa prej drejtuesve të rrethit të Korçës janë arritur disa përfundime:

1. Nëse u referohemi të dhënave nga intervistat mund të theksojmë se nga këndvështrimi i drejtuesve të shkollave u vu në dukje se koncepti i përvojës në punë ishte një nga elementët që e bënte një drejtues efektiv. Ata drejtues që fillimisht kishin qenë nëndrejtorë dhe më pas drejtorë e konsideronin një përvojë mjaft të rëndësishme në punën e tyre. Kjo ide përforcohet dhe nga gjetjet e Raportit Kombëtar “Identifikimi i nevojave për trajnim e drejtuesve dhe mësuesve të shkollave në arsimin parauniversitar” ku theksohet se “Nëndrejtorët janë kategoria e punonjësve arsimorë që kanë rezultate më të larta, krahasuar me drejtorët dhe me mësuesit” (Karameta, 2016: 7).

2. Fakti që për fushën e zhvillimit profesional, në raportin kombëtar tregon se 5 DAR-et që kishin mesatare pikësh më të lartë se mesatarja në nivel kombëtar (këtu përmendim DAR-et: Berat, Shkodër, Tirana Qark, Fier), përfshihej dhe DAR Korçë (2016: 27), tregon për një punë të mirë të mësuesve dhe drejtuesve së pari në nivel individual. Nga intervistat u vu në dukje se pavarësisht aftësive personale, zhvillimi i vazhdueshëm profesional ishte mjaft i rëndësishëm në rritjen efektivitetit të drejtimit të shkollës.

Formatet në të cilat drejtuesit janë angazhuar në bazë të këtyre dy drejtimeve ishin të larmishme dhe gjithëpërfshirëse, projekte të përbashkëta kombëtare ose rajonale, bashkëpunimit lokal, vizitat shkollore, ndarja përvojave përmes organizimit të orëve të hapura nëpër shkolla, takimeve në kuadër të vlerësimit të performancës së shkollës të organizuara në nivel lokal dhe kombëtar etj. Nga ana tjetër nuk mungonte dëshira për studim individual përmes literaturës që lidhej me drejtimin apo përmirësimin të aftësive personale në teknologji dhe gjuhë të huaja.

## REFERENCAT

- Fullan, M. (2004). “Leadership and sustainability: System thinkers in action”. *Thousand Oaks, CA: Corwin Press*
- Karameta, P. (2016). “Drejtimesit shkollorë në Shqipëri: Përvoja dhe sfida”, *Revista Arsimi Sot*, (3), 5-15.
- Leithwood, K. (2012). “The Ontario leadership framework 2012: With a discussion of the research foundations”, Ontario Institute for Education Leadership.
- Leithwood, K., Jantzi, D. Earl, L. Watson, N., Fullan, M. (2004). “Strategic leadership on a large scale: the case of England’s National Literacy and Numeracy Strategies”, *Journal of School Management and Leadership*, 24 (1), 57-7
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative research: A guide to design and implementation*. San Francisco, CA: John Wiley & Sons.
- Pendavinji, Gj., & Jorgji, S. (2006). “Roli i aftësive politike në kuadrin e aftësive të Drejtimit”

**ABSTRACT**

---

This study examines the role of political skills in leadership, with a particular focus on educational institutions. Research in this field has shown that political skill is a key prerequisite for success, both for leaders and for the organizations they manage. In the 21st century, societies and institutions require a new generation of leader individuals capable of managing uncertainty, adapting to unstable circumstances, and demonstrating resilience and determination rather than resignation. Empirical studies indicate that many individuals' express dissatisfaction with the current state of schools, largely due to constant reforms and policy changes affecting the education system. These ongoing transformations have influenced school organizational dynamics, reshaping staff roles and institutional functions. Within this context, the ability to influence, motivate, and engage subordinates in achieving a shared vision emerges as a critical leadership competence. The purpose of this study is to determine the impact of school leaders' political skills on fostering a friendly and collaborative climate within educational institutions.

**Keywords:** *Political skill, educational leadership, organizational climate, collaboration, influence*

# QYTETARI DHE LIDERSHIPI POLITIK: DREJT STRUKTURËS SË KULTURËS POLITIKE TË SHQIPTARËVE NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT

Ariton RAMA

*Universiteti i Evropës Juglindore (SEEU), Maqedoni e Veriut*

E-mail: a.rama@seeu.edu.mk

---

## PËRMBLEDHJE<sup>1</sup>

Kultura politike përfaqëson një dimension kompleks të marrëdhënies ndërmjet individit dhe sistemit politik, duke reflektuar jo vetëm botëkuptimet dhe perceptimet politike, por edhe mënyrat se si këto përkthehen në veprim dhe pjesëmarrje qytetare. Në kontekstin e Republikës së Maqedonisë së Veriut, ku modeli i qeverisjes ndërtohet mbi parimet e ndarjes së pushtetit, partneriteti ndërmjet qytetarëve dhe lidershit politik shfaqet si një element kyç në strukturimin e kësaj kulture. Megjithatë, kjo marrëdhënie shpesh karakterizohet nga një mospërputhje ndërmjet atyre që prodhojnë politikë dhe atyre që i nënshtrohen asaj. Veçanërisht brenda komunitetit shqiptar, pjesëmarrja dhe profilizimi politik mbeten më pak të kushtëzuara nga ndarjet klasike ideologjike (majtas–djathtas) dhe më shumë nga faktorë etnikë, socialë, komunitarë dhe fetarë, duke krijuar një formë të veçantë të mentalitetit politik. Ky studim synon të shqyrtojë në çfarë mase partneriteti qytetar–lidërsip ndikon në konsolidimin e kulturës politike në Maqedoninë e Veriut, duke analizuar nivelet e përfshirjes së shqiptarëve në proceset politike, perceptimet e tyre mbi përfaqësimin, si dhe rolin e opinionit publik si instrument i një demokracie funksionale. Rezultatet e pritura synojnë të kontribuojnë në një kuptim më të gjerë

---

<sup>1</sup> Ky punim është prezantuar në konferencën ndërkombëtare e ndërdisiplinore “Zhvillimi në kohë të trazuar” [Development in Turbulent Times], mbajtur në Universitetin “Luigj Gurakuqi” Shkodër, më 14-15 nëntor 2025; Proceedings, fq. 81-82, link: [https://www.sociology.al/sites/default/files/20th%20Annual%20International%20%26%20Interdisciplinary%20Conference%20UNISHKODRA%202025\\_0.pdf](https://www.sociology.al/sites/default/files/20th%20Annual%20International%20%26%20Interdisciplinary%20Conference%20UNISHKODRA%202025_0.pdf)

të sfidave dhe mundësive për zhvillimin e një kulture politike gjithëpërfshirëse, e cila tejkalon logjikën e përkatësive komunitare dhe orienton drejt një modeli më demokratik të pjesëmarrjes qytetare.

**Fjalë kyçe:** *kulturë politike, partneritet qytetar-lidership, ndarja e pushtetit, shqiptarët në Maqedoninë e Veriut, pjesëmarrja qytetare, opinioni publik.*

**Ariton RAMA** është asistent dhe hulumtues në fushën e shkencave politike dhe politikave publike në Universitetin e Evropës Juglindore, si dhe i angazhuar si asistent profesor në aktivitete akademike dhe kërkimore në Universitetin “Nënë Tereza”. Fusha e tij e interesimit përfshin kulturën politike, pjesëmarrjen politike, identitetin politik, politikat publike dhe marrëdhëniet ndëretnike në Maqedoninë e Veriut dhe rajonin e Ballkanit Perëndimor. Aktualisht është në përfundim të studimeve të doktoraturës me fokus në profilizimin partiak dhe pjesëmarrjen politike të shqiptarëve në Republikën e Maqedonisë së Veriut në Universitetin e Evropës Juglindore, ndërsa studimet bachelor dhe master i ka përfunduar në Universitetin e Tetovës në katedrën e shkencave politike. Përveç angazhimit akademik, ai është aktiv në organizimin e aktiviteteve universitare, debateve publike dhe projekteve që lidhen me edukimin qytetar, diplomacinë akademike dhe zhvillimin e politikave publike.

## Hyrje

Kultura politike, si një koncept qendror në shkencat politike, përfaqëson tërësinë e vlerave, besimeve, qëndrimeve dhe orientimeve që individët dhe grupet shoqërore zhvillojnë ndaj sistemit politik dhe institucioneve të tij. Në literaturën klasike, studiues si Gabriel Almond dhe Sidney Verba e kanë konceptualizuar kulturën politike si një faktor përcaktues për stabilitetin dhe funksionalitetin e demokracisë, duke theksuar rëndësinë e përpunimit ndërmjet strukturave institucionale dhe orientimeve qytetare. Sipas tyre, një kulturë politike pjesëmarrëse (participant political culture) është thelbësore për zhvillimin e një sistemi demokratik të qëndrueshëm, pasi ajo nxit angazhimin aktiv të qytetarëve në proceset politike (Almond, 1989).

Në këtë kuadër, marrëdhënia ndërmjet qytetarit dhe lidhshipit politik merr një rëndësi të veçantë, pasi ajo përfaqëson një dimension kyç të ndërveprimit ndërmjet shoqërisë dhe shtetit. Kjo marrëdhënie nuk është statike, por zhvillohet dhe transformohet në varësi të kontekstit historik, institucional dhe kulturor. Në shoqëritë pluraliste dhe multietnike, siç

është rasti i Maqedonia e Veriut, kjo marrëdhënie ndërlikohet edhe më tej për shkak të nevojës për balancim ndërmjet identiteteve kolektive dhe ndërtimit të një identiteti qytetar të përbashkët. Modeli i qeverisjes në këtë shtet bazohet në parimet e ndarjes së pushtetit dhe përfaqësimit të komuniteteve etnike, duke reflektuar një formë të demokracisë konsociative, e cila synon të garantojë stabilitet dhe përfshirje politike. Megjithatë, siç theksojnë autorë si Arend Lijphart, ky model, ndonëse i dobishëm për menaxhimin e diversitetit, mund të prodhojë gjithashtu efekte anësore, si fragmentimi politik dhe dominimi i identiteteve kolektive mbi ato qytetare. Në këtë kontekst, kultura politike shpesh formësohet jo vetëm nga faktorë ideologjikë, por edhe nga përkatësitë etnike, sociale dhe kulturore (Lijphart, 1989).

Në mënyrë të veçantë, komuniteti shqiptar në Maqedoninë e Veriut paraqet një rast interesant për analizë, pasi pjesëmarrja dhe orientimi politik shpesh nuk ndjekin linjat tradicionale ideologjike majtas–djathtas, por ndikohen nga faktorë të tjerë strukturorë dhe identitarë. Kjo krijon një formë specifike të kulturës politike, ku raporti ndërmjet qytetarëve

dhe elitave politike shpesh karakterizohet nga nivele të ndryshme besimi, mobilizimi dhe përfaqësimi

Për më tepër, në praktikë vërehet një hendek i dukshëm ndërmjet prodhuesve të politikave (elitave politike) dhe qytetarëve që janë subjekt i tyre. Ky hendek reflektohet në perceptimet për mungesë përfaqësimi të drejtë, në uljen e besimit ndaj institucioneve dhe në pjesëmarrjen e kufizuar qytetare në proceset vendimmarrëse. Në këtë drejtim, roli i opinionit publik si një mekanizëm kontrolli dhe ndikimi në politikë bëhet thelbësor për funksionimin e një demokracie efektive (Inglehart, 2005).

Duke u mbështetur në këto premisa teorike dhe empirike, ky punim synon të analizojë në çfarë mase partneriteti ndërmjet qytetarëve dhe lidërshiptit politik ndikon në konsolidimin e kulturës politike në Maqedoninë e Veriut. Fokus i veçantë do t'i kushtohet nivelit të përfshirjes së shqiptarëve në proceset politike, perceptimeve të tyre mbi përfaqësimin dhe rolin të opinionit publik në ndërtimin e një demokracie funksionale. Në këtë mënyrë, studimi synon të kontribuojë në kuptimin e sfidave dhe mundësive për zhvillimin e një kulture politike më gjithëpërfshirëse, e cila tejkalon kufizimet e përkatësive komunitare dhe promovon një model më të avancuar të pjesëmarrjes qytetare

### **Kultura politike dhe determinantët e profilizimit politik në Republikën e Maqedonisë së Veriut**

Kultura politike përfaqëson një dimension kompleks të marrëdhënies ndërmjet individit dhe sistemit politik, duke reflektuar jo vetëm botëkuptimet dhe perceptimet politike, por edhe mënyrat në të cilat këto përkthehen në veprim konkret dhe pjesëmarrje qytetare. Në kontekstin e

Republikës së Maqedonisë së Veriut, ku modeli i qeverisjes ndërtohet mbi parimet e ndarjes së pushtetit dhe përfaqësimit të komuniteteve, partneriteti ndërmjet qytetarëve dhe lidërshiptit politik paraqitet si një element thelbësor për formësimin dhe funksionimin e kulturës politike.

Megjithatë, kjo marrëdhënie shpesh karakterizohet nga një mospërputhje ndërmjet atyre që prodhojnë politika dhe qytetarëve që i përjetojnë ato në praktikë. Ky hendek reflektohet në nivelet e besimit institucional, në perceptimet mbi përfaqësimin dhe në shkallën e pjesëmarrjes qytetare. Në mënyrë të veçantë, brenda komunitetit shqiptar, pjesëmarrja dhe profilizimi politik mbeten më pak të kushtëzuara nga ndarjet klasike ideologjike (majtas–djathtas) dhe më shumë nga faktorë etnikë, socialë, komunitarë dhe fetarë, duke ndikuar drejtpërdrejt në formësimin e një kulture politike specifike.

Në këtë kuadër, analiza e determinantëve të profilizimit politik bëhet thelbësore për të kuptuar mënyrën se si ndërtohet marrëdhënia qytetar–lidërshipt dhe si kjo marrëdhënie ndikon në konsolidimin e kulturës politike. Në Republikën e Maqedonisë së Veriut, komuniteti shqiptar ka një rol të rëndësishëm në jetën politike, si përmes përfaqësimit institucional ashtu edhe përmes pjesëmarrjes në proceset zgjedhore dhe në sistemin partiak. Megjithatë, kjo pjesëmarrje nuk është gjithmonë e shoqëruar me një nivel të lartë ndikimi në vendimmarrje, duke ngritur pikëpyetje mbi cilësinë e përfaqësimit dhe efektivitetin e partneritetit politik. Orientimi politik i elektoratit shqiptar ndikohet nga një sërë faktorësh të ndërlikuar, duke përfshirë identitetin etnik, zhvillimet historike, interesat socio-ekonomike dhe ndikimin e elitave politike. Në këtë kontekst, kultura politike duhet të kuptohet si një proces

dinamik, i cili formësohet nga ndërveprimi i vazhdueshëm ndërmjet përvojave individuale, strukturave institucionale dhe diskursit publik. Kjo qasje e zhvendos analizën nga një kuptim statik drejt një perspektive funksionale, ku qytetari shihet si aktor aktiv në ndërtimin e realitetit politik (Berishaj, 2010: 31).

Formësimi i mendësisë politike fillon në nivel individual, përmes përvojave të përditshme dhe ndërveprimit social, dhe më pas konsolidohet në bindje politike më të qëndrueshme. Në një shoqëri multietnike si ajo e Republikës së Maqedonisë së Veriut, ky proces ndikohet fuqishëm nga përkatësitë etnike, fetare, kulturore dhe socio-ekonomike, të cilat shpesh veprojnë si faktorë konkurrues në ndërtimin e identitetit politik të individit. Këto elemente ndikojnë drejtpërdrejt në mënyrën se si qytetarët e perceptojnë rolin e tyre në sistemin politik dhe në nivelin e angazhimit të tyre.

Në këtë drejtim, fokusi i këtij hulumtimi vendoset te analiza e aktivizmit politik dhe orientimit partiak të shqiptarëve në Republikën e Maqedonisë së Veriut, duke e lidhur këtë drejtpërdrejt me cilësinë e partneritetit ndërmjet qytetarëve dhe lidhshiptit politik. Studimi synon të identifikojë nëse ekzistojnë kriteret të qarta për profilizimin politik dhe cilët janë mekanizmat që mundësojnë ose kufizojnë përfshirjen e individëve në jetën politike (Berishaj, 2010: 31).

Një vëmendje e veçantë i kushtohet gjithashtu formave të pjesëmarrjes qytetare. Edhe pse vërehen angazhime në nivel lokal dhe komunitar, shpesh evidentohet një hezitim në forma më të drejtpërdrejta të pjesëmarrjes politike, si protestat, debatet publike apo aktivizmi qytetar. Kjo tregon për një nivel të kufizuar të funksionimit të partneritetit qytetar–lidhshipi dhe për nevojën e forcimit të mekanizmave

demokratikë që mundësojnë përfshirje më të gjerë dhe më efektive (Berishaj, 2010: 32).

Një tjetër dimension i rëndësishëm lidhet me qartësinë ideologjike dhe kapacitetin e elektoratit për të ndikuar në formësimin e politikave publike. Në këtë kontekst, lindin pyetje thelbësore mbi nivelin e ndërgjegjësimit politik, rolin e opinionit publik dhe ndikimin real të qytetarëve në proceset vendimmarrëse. Po ashtu, roli i mediave dhe komunikimit politik mbetet i rëndësishëm në formësimin e perceptimeve dhe orientimeve politike.

### **Ndërveprimi ndërmjet politikës dhe kulturës politike në formësimin e mendësisë politike në Republikën e Maqedonisë së Veriut**

Kultura politike, pavarësisht mënyrës së përkufizimit të saj në literaturën shkencore, mbetet një koncept kompleks që pasqyron ndërveprimin e vazhdueshëm ndërmjet politikës dhe kulturës si dy sfera të ndërlidhura të jetës shoqërore. Edhe pse në plan konceptual ato mund të shihen si të dallueshme, në praktikë politika dhe kultura politike janë reciprokisht të varura dhe plotësojnë njëra-tjetrën në procesin e formësimin të mendësisë politike të individëve dhe grupeve shoqërore. Në këtë kuptim, kultura politike manifestohet përmes një raporti komunikues dhe funksional që mundëson inkorporimin e individit në jetën politike.

Në këtë kuadër, politika e kulturës mund të kuptohet si tërësia e marrëdhënieve që shoqëria e organizuar ndërton ndaj kulturës. Kjo nuk kufizohet vetëm në dimensionin formal institucional apo në politikat publike, por përfshin edhe aspektet simbolike, normative dhe identitare që ndikojnë në formësimin e sjelljes kolektive dhe në orientimin politik

të qytetarëve. Në këtë mënyrë, politika shfaqet si një proces dinamik, në të cilin kultura luan një rol aktiv në ndërtimin e identiteteve sociale dhe në orientimin e veprimit politik.

Politika kulturore, si një komponent thelbësor i sistemit politik, nënkupton angazhimin e vazhdueshëm të shoqërisë për krijimin, zhvillimin dhe komunikimin e vlerave kulturore në mënyrë të lirë dhe gjithëpërfshirëse. Ajo nuk duhet të reduktohet në një mekanizëm burokratik apo administrativ, por të funksionojë si një hapësirë dinamike ndërveprimi ndërmjet aktorëve të ndryshëm shoqërorë, ku kultura zhvillohet në mënyrë organike dhe në përputhje me nevojat e komunitetit.

Në kontekstin e Republikës së Maqedonisë së Veriut, një shoqëri multietnike dhe multikulturore, kjo qasje merr një rëndësi të veçantë. Ndërveprimi ndërmjet identiteteve etnike, fetare dhe kulturore krijon një terren kompleks për formësimin e kulturës politike, ku faktorët identitarë shpesh ndërthuren me strukturat institucionale dhe proceset politike. Në këtë drejtim, kultura politike nuk është thjesht një reflektim i strukturave ekzistuese, por edhe një faktor aktiv që ndikon në transformimin e tyre.

Një aspekt i rëndësishëm në këtë analizë është refuzimi i burokratizimit të kulturës, i cili mund të kufizojë pluralizmin dhe të reduktojë diversitetin e shprehjeve kulturore. Ndërhyrjet e tepruara institucionale rrezikojnë ta transformojnë kulturën në një instrument formal dhe të standardizuar, duke dobësuar rolin e saj si një hapësirë e lirë e shprehjes dhe krijimtariisë. Përkundrazi, një politikë kulturore funksionale duhet të sigurojë një balancë ndërmjet mbështetjes institucionale dhe autonomisë kulturore, duke e vendosur shtetin në rolin e një lehtësuesi dhe jo imponuesi të proceseve

kulturore. Në çdo shoqëri të organizuar, përfshirë edhe Republikën e Maqedonisë së Veriut, ekzistojnë interesa të ndryshme të individëve, grupeve dhe shtresave shoqërore, të cilat shpesh janë në konflikt me njëra-tjetrën.

Në këtë kontekst, kultura politike dhe politika kulturore luajnë një rol të rëndësishëm në menaxhimin e këtyre dallimeve, duke kontribuar në krijimin e një hapësirë dialogu dhe bashkëkrijimi ndërmjet aktorëve të ndryshëm shoqërorë (Agani, 2002: 167).

Në nivel teorik, kjo qasje lidhet me perspektivat bashkëkohore që e shohin kulturën si një fushë të negociimit të kuptimeve dhe identiteteve, ndërsa politikën kulturore si një instrument për demokratizimin e hapësirës publike dhe forcimin e pjesëmarrjes qytetare. Në këtë mënyrë, kultura politike shndërrohet në një element kyç për zhvillimin demokratik, duke kontribuar në tejkalimin e ndarjeve tradicionale dhe në promovimin e një shoqërie më gjithëpërfshirëse. Në përfundim, kultura politike mund të konsiderohet si një faktor thelbësor në procesin e demokratizimit shoqëror dhe shtetëror. Përmes saj, bëhet e mundur tejkalimi i ndarjeve klasike dhe promovimi i një kulture më të gjerë pjesëmarrëse, ku qytetarët nuk janë vetëm subjekte pasive, por aktorë aktivë në ndërtimin e jetës politike dhe shoqërore (Agani, 2002: 167).

### **Transformimet e kulturës politike në profilizimin partiak të shqiptarëve në Republikën e Maqedonisë së Veriut**

Identiteti përbën një nga konceptet më komplekse dhe më të rëndësishme në Shkenca Politike, veçanërisht në analizën e kulturës politike dhe të marrëdhënieve ndëretnike në shoqëritë

multietnike dhe multikulturore. Në kontekstin bashkëkohor, identiteti nuk trajtohet më si një kategori e ngurtë dhe e pandryshueshme, por si një konstrukt social dinamik, i cili formësohet, transformohet dhe rikonfigurohet në varësi të zhvillimeve historike, politike dhe shoqërore. Në këtë kuptim, identiteti shfaqet njëkohësisht si proces i afirmimit, krizës dhe ripërcaktimit të vazhdueshëm të përkatësisë kolektive (Meyer, 2009: 49).

Në aspektin teorik, identiteti nënkupton mënyrën se si individët dhe grupet shoqërore e kuptojnë veten dhe e dallojnë veten nga “tjetri”. Uni apo identiteti individual nuk mundë të formohet si i pavarur nga identiteti kolektiv i bashkësisë apo shoqërisë. Ai është një gjë të cilën njeriu e fiton, e ndërton duke krijuar marrdhënie dhe duke hyrë në ndërveprime të caktuara shoqërore. Ai ndërtohet duke i përvetësuar vlerat themelore kulturore të një mjedisi të caktuar. Meqenëse identiteti ndërtohet apo oformohet përmes ndërveprimit me të tjeret, “tjetri” në këtë rast paraqitet si parakusht i domosdoshëm për formimin e unit apo identitetit. “Tjetri” siç argumenton Jacques Derrida, përbën kushtin e parë për formimin e identitetit (Aliu, 2024: 46). Ai lidhet ngushtë me procesin e vetidentifikimit kolektiv, ku gjuha, kultura, historia, feja dhe simbolet kombëtare luajnë rol qendror në formësimin e vetëdijes politike. Në këtë kuadër, identiteti nuk është vetëm kategori kulturore, por edhe faktor politik që ndikon drejtpërdrejt në orientimet ideologjike dhe në sjelljen elektorale të qytetarëve (Sulejmani, 2020: 118).

Në shoqëritë multietnike si ajo e Republikës së Maqedonisë së Veriut, identiteti merr karakter të dyfishtë: nga njëra anë është relacional, pasi ndërtohet përmes ndërveprimit social, dhe nga ana tjetër kategorial, pasi lidhet me përkatësi të

qarta etnike, gjuhësore dhe kulturore. Në këtë kontekst, marrëdhëniet ndëretnike dhe proceset politike pas pavarësimit të shtetit kanë ndikuar fuqishëm në formësimin e kulturës politike dhe në strukturimin e profilizimit partiak (Sulejmani, 2014: 13).

Pas shpërbërjes së Jugosllavisë dhe konsolidimit të shtetit të pavarur, Republika e Maqedonisë së Veriut është përballur me sfida të shumta në ndërtimin e një modeli funksional multietnik. Këto sfida u theksuan veçanërisht gjatë konfliktit të vitit 2001, i cili përfundoi me Marrëveshjen e Ohrit, duke synuar rregullimin institucional të të drejtave të komuniteteve dhe krijimin e një modeli më gjithëpërfshirës të qeverisjes. Megjithatë, pavarësisht këtij progresi institucional, nacionalizmi etnik ka vazhduar të mbetet një faktor i rëndësishëm në jetën politike dhe në formësimin e kulturës politike (Xhaferi, 2014).

Në këtë kuadër, profilizimi partiak i shqiptarëve në Maqedoninë e Veriut shpesh nuk është rezultat vetëm i ndarjeve ideologjike tradicionale, por edhe i faktorëve identitarë, historikë dhe socio-politikë. Nacionalizmi, si formë e artikullimit politik të identitetit, ka ndikuar në mënyrën se si qytetarët shqiptarë e perceptojnë përfaqësimin politik dhe në mënyrën se si orientohen drejt subjekteve politike. Kjo tregon se kultura politike në këtë kontekst është thellësisht e ndërlidhur me identitetin etnik dhe përvojat historike të komunitetit (Xhaferi, 2014).

Në një perspektivë më të gjerë teorike, globalizimi dhe transformimet bashkëkohore kanë sjellë në pah rëndësinë e identiteteve kulturore si faktorë të pavarur në politikë. Konfliktet bashkëkohore dhe zhvillimet ndërkombëtare kanë treguar se përplasjet ndërmjet identiteteve shpesh qëndrojnë në thelb të dinamikave politike dhe shoqërore. Në këtë mënyrë, kultura

politike nuk mund të kuptohet jashtë ndikimit të identiteteve kolektive dhe proceseve të nacionalizmit.

Në shoqëritë multikulturore bashkëkohore, diversiteti kulturor është bërë një realitet politik i pashmangshëm, i cili ndikon në çështje si gjuha, përfaqësimi politik, arsimi, shpërndarja e resurseve dhe simbolet shtetërore. Në këtë kontekst, Republika e Maqedonisë së Veriut përballet me nevojën për të balancuar ndërmjet ruajtjes së identiteteve të veçanta dhe ndërtimit të një kohezioni të përbashkët qytetar. Rrjedhimisht, identiteti etnik dhe nacionalizmi mbeten faktorë kyç në formësimin e kulturës politike dhe në profilizimin partiak të shqiptarëve në Republikën e Maqedonisë së Veriut. Këta faktorë ndikojnë drejtpërdrejt në mënyrën e pjesëmarrjes politike, në orientimin elektoral dhe në strukturimin e vetëdijes kolektive, duke e bërë kulturën politike një fushë dinamike ndërveprimi ndërmjet identitetit dhe politikës.

## Përfundime

Ky punim ka trajtuar në mënyrë analitike ndërveprimin ndërmjet kulturës politike, identitetit etnik dhe nacionalizmit në procesin e profilizimit partiak të shqiptarëve në Republikën e Maqedonisë së Veriut. Duke u mbështetur në qasje teorike të shkencave politike dhe në kontekstin specifik të një shoqërie multietnike, është synuar të shpjegohet mënyra se si formësohet mendësia politike, si strukturohet sjellja elektorale dhe si ndërtohet raporti ndërmjet qytetarëve dhe lidershit politik. Një përfundim themelor i këtij studimi është se kultura politike në Republikën e Maqedonisë së Veriut nuk mund të kuptohet jashtë ndikimit të fuqishëm të faktorëve identitarë. Në vend të një modeli të pastër ideologjik të ndarjes

politike (majtas–djathtas), vërehet një model i ndërthurur, ku përkatësia etnike, lidhjet komunitare, faktorët historikë dhe perceptimet mbi përfaqësimin politik luajnë rol dominues në orientimin politik të qytetarëve. Kjo është veçanërisht e dukshme te komuniteti shqiptar, ku identiteti etnik shpesh funksionon si një kornizë kryesore për vendimmarrjen politike dhe për profilizimin partiak.

Nga analiza rezulton se nacionalizmi, si fenomen politik dhe shoqëror, ka ndikuar ndjeshëm në strukturimin e kulturës politike në vend. Ai nuk shfaqet vetëm si ideologji politike, por edhe si mekanizëm mobilizimi dhe identifikimi kolektiv, i cili ndikon në mënyrën se si qytetarët e perceptojnë shtetin, institucionet dhe proceset demokratike. Në këtë kuptim, nacionalizmi ka luajtur rol të dyfishtë: nga njëra anë ka kontribuar në artikullimin e kërkesave për përfaqësim dhe barazi, ndërsa nga ana tjetër ka thelluar ndarjet identitare në hapësirën politike.

Një tjetër përfundim i rëndësishëm është se marrëdhënia ndërmjet qytetarëve dhe lidershit politik në Maqedoninë e Veriut karakterizohet nga një nivel i moderuar deri i ulët i besimit institucional. Kjo situatë ndikon drejtpërdrejt në cilësinë e pjesëmarrjes qytetare dhe në funksionimin e demokracisë përfaqësuese. Në shumë raste, qytetarët perceptojnë politikën si një proces të distancuar nga interesat e tyre reale, gjë që krijon një hendek ndërmjet elitave politike dhe shoqërisë civile.

Në rastin e shqiptarëve, profilizimi politik shpesh lidhet me faktorë që tejkalojnë dimensionin thjesht ideologjik. Përkatësia etnike, përvoja historike, statusi socio-ekonomik dhe ndikimi i elitave politike janë ndër faktorët kryesorë që përcaktojnë orientimin politik. Në këtë mënyrë, kultura politike merr një karakter më shumë identitar sesa programor, duke

ndikuar në mënyrën se si organizohet konkurrenca politike dhe si strukturohet sistemi partiak.

Gjithashtu, studimi tregon se pjesëmarrja qytetare në proceset politike nuk është homogjene dhe shpesh kufizohet në format tradicionale të angazhimit, siç është pjesëmarrja në zgjedhje. Format më aktive të pjesëmarrjes, si aktivizmi qytetar, debatet publike apo protestat, mbeten më pak të zhvilluara ose të kushtëzuara nga faktorë të ndryshëm socialë dhe politikë. Kjo tregon se kultura politike pjesëmarrëse ende nuk është konsoliduar plotësisht.

Në këtë kontekst, roli i mediave dhe diskursit politik është gjithashtu thelbësor, pasi ato ndikojnë drejtpërdrejt në formësimin e opinionit publik dhe në mënyrën se si qytetarët i perceptojnë aktorët politikë dhe proceset demokratike. Informimi i pjesshëm, polarizimi mediatik dhe ndikimi i narrativave politike shpesh kontribuojnë në përforcimin e ndarjeve ekzistuese në shoqëri.

Në aspektin teorik, analiza e kryer konfirmon se identiteti politik nuk është një kategori statike, por një proces dinamik që formësohet në ndërveprim të vazhdueshëm ndërmjet individit,

shoqërisë dhe institucioneve. Në këtë kuptim, kultura politike në Maqedoninë e Veriut duhet të kuptohet si një hapësirë e negociimit të vazhdueshëm ndërmjet identiteteve të ndryshme dhe strukturave institucionale të shtetit.

Në përfundim të përgjithshëm, mund të theksohet se zhvillimi i një kulture politike më funksionale dhe gjithëpërfshirëse në Republikën e Maqedonisë së Veriut kërkon forcimin e disa elementeve kyçe: rritjen e besimit institucional, përmirësimin e përfaqësimit politik, depolitizimin e disa dimensioneve të identitetit etnik në proceset zgjedhore dhe zgjerimin e formave të pjesëmarrjes qytetare. Vetëm përmes një balance të qëndrueshme ndërmjet identitetit dhe qytetarisë mund të arrihet një sistem politik më i konsoliduar dhe më demokratik. Në këtë drejtim, partneriteti ndërmjet qytetarëve dhe lidhshiptit politik mbetet faktor vendimtar për të ardhmen e kulturës politike në vend. Konsolidimi i këtij partneriteti nënkupton jo vetëm përfaqësim formal, por edhe përfshirje reale të qytetarëve në proceset vendimmarrëse, gjë që do të kontribuonte në ndërtimin e një shoqërie më të qëndrueshme, më të barabartë dhe më demokratike.

## REFERENCAT

- Agani, F. (2002). *Për shoqërinë civile*. Pejë: Dukagjini.
- Aliu, M. (2024). *Pushteti, identiteti dhe hapësira*, Shkup: Logos A.
- Almond, G. A. (1989). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London: SAGE Publications.
- Arend Lijphart, A. (. (1989). *Democracy in Plural Societies*. Yale University Press. Bombay: Popular Prakashan.
- Berishaj, M. (2010). *Identiteti dhe shtetësia*. Prishtinë: Kolegji Victory.
- Inglehart, R. &. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meyer, Thomas. (2009). *Die identität Europas: Der EU eine Seele?* Frankfurt: Suhrkamo Verlag.
- Sulejmani, R. (2014). *Sfidat Shqiptare -analizë politike*. Shkup: Logos A.
- Sulejmani, Rizvan. (2020). *Shqiptaria miti dhe filozofia*. Shkup: Alma.
- Xhaferi, T. (2014). *Implementimi i orientimeve strategjike të Republikës së Maqedonisë në kuadër të politikës së përbashkët të jashtme dhe të sigurisë të bashkimit evropian*. Shkup: Instituti për Studime Politike dhe Ndërkombëtare

---

**ABSTRACT**

---

Political culture represents a complex dimension of the relationship between the individual and the political system, reflecting not only political worldviews and perceptions, but also the ways in which these are translated into action and civic participation. In the context of the Republic of North Macedonia, where the model of governance is built upon the principles of the separation of powers, the partnership between citizens and political leadership emerges as a key element in structuring this culture. However, this relationship is often characterized by a mismatch between those who produce policy and those who are subject to it. Particularly within the Albanian community, political participation and profiling remain less conditioned by classical ideological divisions (left–right) and more by ethnic, social, communal, and religious factors, thereby creating a distinct form of political mentality. This study aims to examine the extent to which the citizen–leadership partnership influences the consolidation of political culture in North Macedonia, by analyzing the levels of Albanians’ involvement in political processes, their perceptions of representation, as well as the role of public opinion as an instrument of a functional democracy. The expected results seek to contribute to a broader understanding of the challenges and opportunities for the development of an inclusive political culture, one that transcends the logic of communal affiliations and moves toward a more democratic model of civic participation.

**Keywords:** *Political culture, citizen–leadership partnership, separation of powers, Albanians in North Macedonia, civic participation, public opinion.*



# BASHKËPUNIMI PARLAMENTAR I MAQEDONISË SË VERIUT ME KOSOVËN DHE ME SHQIPËRINË NË FUNKSION TË FQINJËSISË SË MIRË DHE INTEGRIMIT EVROPIAN

**Jonuz ABDULLAI**

*Universiteti i Evropës Juglindore Tetovë, Maqedonia e Veriut*

E-mail: j.abdullai@seeu.edu.mk

**Agim SULEJMANI**

*Universiteti i Evropës Juglindore Tetovë, Maqedonia e Veriut*

E-mail: as20411@seeu.edu.mk

---

## PËRMBLEDHJE<sup>1</sup>

Në këtë punim shkencor hulumtues analizohet bashkëpunimi parlamentar i Maqedonisë së Veriut me Kosovën dhe Shqipërinë në funksion të politikës së fqinjësisë së mirë dhe integrimit evropian. Ndryshimet e mëdhaja gjeopolitike në Europë hedhin një dritë të re në bashkëpunimin parlamentar ndërmjet RMV-së dhe vendeve fqinje të cilat kanë një qëllim të njëjtë strategjik, integrimin e plotë euroatlantik. Pyetja hulumtuese e këtij punimi është nëse bashkëpunimi parlamentar ka impakt pozitiv në fqinjësinë e mirë dhe në procesin e integrimit european të tre vendeve. Parlamentet kanë rol legjislativ dhe kontrollues në procesin e integrimit dhe organet e parlamentit dhe veçanërisht komisionet dhe shërbimet të cilat janë të ngarkuara me çështje të jashtme dhe europeane kanë obligim që në bazë të politikës së përshtatur të zgjerimit dhe fondeve të pregaditura për ate, të përshpejtojnë procesin me target, vitin 2030. Me metodën e analizisës së përmbajtjes të dokumenteve dhe raporteve nga takimet e kuvendeve tërhiqen konkluzione se

---

<sup>1</sup> Ky punim është prezantuar në konferencën ndërkombëtare e ndërdisiplinore “Zhvillimi në kohë të trazura” [Development in Turbulent Times], mbajtur në Universitetin “Luigj Gurakuqi” Shkodër, më 14-15 nëntor 2025; Proceedings, fq. 73-74, link: <https://www.sociology.al/sites/default/files/20th%20Annual%20International%20%26%20Interdisciplinary%20Conference%20UNISHKODRA%202025.pdf>

cilat janë temat e këtij bashkëpunimi që jep efekt pozitiv në këtë proces. Organet udhëheqëse, grupet parlamentare të miqësisë si dhe komisionet parlamentare zhvillojnë një bashkëpunim intenziv ndërmjet palëve nëpërmjet të vizitave e takimeve të ndryshme që shërbejnë për ndrim të përvojave të mira dhe për veprime të përbashkëta në shprehjen e interesave të tyre dhe shfytëzimin e përbashkët të fondeve. Për shkak të ngjajshmërive socio-kulturore të tre vendeve ka hapësirë për bashkëpunim në lëminë kulturore e arsimore ku Kuvendet mund të luajnë rolin e urave të afritit të popujve dhe shteteve. Një mundësi tjetër është edhe bashkëpunimi ndërmjet shërbimeve parlamentare të tri palëve që ndihmon në rritjen e aftësive të tyre për realizimin e detyrave të tyre në procesin integruar.

**Fjalë kyçe:** bashkëpunimi parlamentar, Maqedonia e Veriut, Ballkani perëndimor, fqinjësia e mirë, integritimi evropian

Prof. Dr. **Jonuz ABDULLAI** është Profesor ordinar në Universitetin e Evropës Juglindore, Fakulteti i shkencave bashkëkohore sociale, Tetovë dhe Shkup, Republika e Maqedonisë së Veriut. Bartës i funksioneve të rëndësishme në jetën shoqërore dhe akademike të shqiptarëve në RMV.

**Agim SULEJMANI** është student doktorant në Universitetin e Evropës Juglindore, Fakulteti i shkencave bashkëkohore sociale, programi i Shkencave politike në Tetovë, Republika e Maqedonisë së Veriut. I punësuar në Kuvendin e Republikës së Maqedonisë së Veriut në Departamentin e bashkëpunimit ndërkombëtar dhe bursist i Programit për përkrahjen e Kuvendit të RMV-së nga Ambasada e Zvicrës në Shkup.

*Diplomacia parlamentare është mjet i bashkëpunimit ndërkombëtar që u mundëson parlamenteve që njëkohësisht të kryejnë misionin e tyre demokratik brenda shtetit dhe të japin kontributin e tyre për paqën dhe zhvillimin e marrëdhënieve ndërkombëtare*

## Hyrje

Në prizmin e zhvillimeve gjeopolitike në Evropë pas agresionit rus ndaj Ukrainës në vitin 2022 dhe përshtatjes së politikës së zgjerimit të Bashkimit Evropian ndaj Ballkanit Perëndimor, diplomacia parlamentare në vazhdimësi e rifiton dhe e rikujton rëndësinë e saj në realizimin e interesave strategjike të vendeve të rajonit për integritimin e plotë në Bashkimin Evropian.

Bashkimi Evropian ka miratuar politikën e re të zgjerimit dhe fondin (European Commission, 2023:2) për rritje prej 6 miliardë eurosh me qëllim që ta përshpejtojë procesin e zgjerimit dhe t'u

ndihmojë vendeve kandidate në plotësimin e kushteve dhe anëtarësimin e tyre në BE, në rastin ideal deri në vitin 2030. Tani për tani, (gjendja në gusht 2025) Shqipëria përparon në përmblylljen e grupkapitujve negociues, Maqedonia e Veriut duhet ta kapërcejë procesin e brendshëm të ndryshimeve kushtetuese, ndërsa Kosova ka parashtruar kandidaturën për anëtarësim në Bashkim.

Fqinjësia e mirë dhe bashkëpunimi rajonal janë deklaruar nga Bashkimi Evropian si dy pista të cilat e lehtësojnë dhe e përshpejtojnë procesin e integritimit në Bashkim, prandaj edhe nga vendet kandidate kërkohet që të punojnë sinjerisht dhe bashkërisht në këtë drejtim. Parlamentet kanë rol të rëndësishëm dhe të dyanshëm në këtë proces, nga njëra anë funksion legjislativ duke nxjerrë akte ligjore dhe nga ana tjetër funksion kontrollues duke ndjekur zbatimin e ligjeve në praktikë.

Parlamentet luajnë rol të rëndësishëm edhe në përfaqësimin e interesave të vendeve anëtare në arenën ndërkombëtare,

prandaj ato nëpërmjet organeve të tyre zhvillojnë aktivitetet të ngjeshur, si në marrëdhëniet bilaterale ndërmjet vendeve, ashtu edhe në nivelin multilateral në dimensionet parlamentare të organizatave dhe forumeve ndërkombëtare.

Diplomacia parlamentare aktualisht e rrit aktivitetin e saj në marrëdhëniet ndërkombëtare si në formë, ashtu edhe në peshë dhe ajo me specifikat e saj, fleksibilitetin dhe joformalitetin (Bejko, 2023:5) luan rol të rëndësishëm në përparimin e marrëdhënieve bilaterale dhe ndërkombëtare.

Maqedonia e Veriut, Shqipëria dhe Kosova janë tri vende fqinje me të kaluar dhe të tashme të ngjashme dhe duke pasur parasysh tiparet e tyre të brendshme politike e sociale dhe qëllimin e tyre të njëjtë strategjik, integrimin në strukturat euro-atlantike, është kërkesë e patjetërsueshme e kohës që këto shtete t'i shfrytëzojnë të gjitha mundësitë për bashkëpunim në planin bilateral dhe multilateral për ballafaqim me sfidat e tashme dhe për ndërtimin e shtegut drejt një ardhmërie në mirëqenie dhe siguri.

### **Pasqyrë e marrëdhënieve parlamentare të Maqedonisë së Veriut me Kosovën dhe Shqipërinë**

#### *Subjektet e bashkëpunimit parlamentar*

Subjekte të diplomacisë parlamentare janë organet udhëheqëse të kuvendeve si Kryetari dhe grupe të ndryshme parlamentare si Grupet e miqësisë me vendet tjera, Delegacionet në forumet ndërkombëtare, klubet partiake, komisionet për politikë të jashtme, komisionet për çështje evropiane, si dhe komisione e grupe tjera joformale. Këto subjekte zhvillojnë marrëdhënie me subjektet gjegjëse të parlamenteve tjera, si dhe me organe shtetërore të tyre siç janë: kryetarë të shteteve dhe parlamenteve, grupe parlamentare, kryeministra të qeverive,

ministra, persona diplomatikë, por edhe me grupe joqeveritare dhe joformale.

Grupet parlamentare për bashkëpunim dhe delegacionet në organizatat ndërkombëtare formohen me rregullore dhe vendime të brendshme të parlamenteve dhe ato e kanë për detyrë të bashkëpunojnë me organet gjegjëse të parlamenteve dhe organet shtetërore të vendeve tjera.

Aktualisht, Kuvendi i Republikës së Maqedonisë së Veriut për legjislaturën 2024-2028 ka 51 Grupe për bashkëpunim ndërmjet të cilave edhe Grupin për bashkëpunim me Kuvendin e Republikës së Kosovës të përbërë nga tetë anëtarë (Kuvendi i RMV-së, 2024a).

Për Legjislaturën VII të Kuvendit të Republikës së Kosovës, kryesia e Kuvendit në bazë të Vendimit të datës 27.07.2021 emëron kryetar dhe anëtarë të 56 Grupeve të miqësisë ndërmjet Kuvendit të Republikës së Kosovës me parlamentet e vendeve tjera, ndër to edhe me Kuvendin e Republikës së Maqedonisë së Veriut.

Kuvendi i Republikës së Shqipërisë sipas gjendjes në gusht 2025 ka formuar 65 grupe të miqësisë dhe 12 delegacione për përfaqësim në organizata ndërkombëtare parlamentare dhe bashkëpunim me Bashkimin Evropian.

Ky punim do të përqendrohet në bashkëpunimin bilateral ndërmjet kuvendeve të këtyre tri shteteve të rajonit të Ballkanit Perëndimor për të përcaktuar bashkëpunimin në funksion të miqësisë së mirë dhe bashkëpunimin rajonal si rrugë lehtësuese për integrimin e të tria vendeve në Bashkimin Evropian.

#### *Bashkëpunimi parlamentar ndërmjet kuvendeve të Republikës së Maqedonisë së Veriut dhe Republikës së Kosovës*

Bashkëpunimi bilateral ndërmjet Kuvendit të Republikës së Maqedonisë së Veriut dhe Kuvendit të Republikës së Kosovës

viteve të fundit është i shpeshtë dhe përmbajtjesor. Nga analiza e kontakteve ndërmjet dy kuvendeve shihet qartë se çdo vit kemi vizita të ndërsjella të organeve parlamentare, si dhe takime të parlamentarëve me qeveritarë dhe ambasadorë të palës tjetër. Sipas Raportit për mandatin 2020-2024 të Kuvendit të RMV-së gjatë kësaj periudhe ka pasur dy takime bilaterale RMV-RK në Maqedoni ndërsa katër jashtë vendit, gjithsej gjashtë (Kuvendi i RMV-së, 2024b: 148). Është interesante se gjatë kësaj periudhe kryetar i Grupit për bashkëpunim me Kosovën ka qenë deputeti Afrim Gashi, Kryetari i ri i Kuvendit në legjislaturën 2024-2028, fakt që i jep peshë të veçantë bashkëpunimit ndërmjet Kuvendit të RMV-së dhe atij të Kosovës.

Takimet gjithmonë kanë qenë të singërta dhe diapazoni i bisedimeve i gjerë, si edhe vetë marrëdhëniet ndërmjet të dy vendeve, por dominojnë temat me interes të përbashkët të cilat kanë impakt edhe në bashkëpunimin rajonal dhe integritimin e vendeve të Ballkanit Perëndimor në Bashkimin Evropian. Këtu, së pari bëhet fjalë për intensifikimin dhe zgjerimin e bashkëpunimit në sferën ekonomike, politike, arsimore, kulturore etj., ku parlamentet kanë funksion të rëndësishëm atë të ratifikimit të marrëveshjeve dhe kontratave ndërkombëtare.

Çështja e dytë është lidhja infrastrukturore ndërmjet të dyja vendeve e cila, jo vetëm që e mundëson lëvizjen më të shpejtë dhe rritjen e shkëmbimit ekonomik bilateral, por ndihmon edhe në ndërlidhjen me vendet tjera të rajonit, gjë që ka impakt pozitiv në bashkëpunimin rajonal të vendeve të Ballkanit Perëndimor dhe Evropës Juglindore. Këtu rëndësi të veçantë ka autostrada Shkup – Bllacë që do ta lidh RMV-në, jo vetëm me Prishtinën, por edhe me Tiranën dhe

Portin e Durrësit e më tutje me Malin e Zi, Kroacinë dhe Evropën. Kjo autostradë është duke u ndërtuar por përballet me pengesa të natyrave të ndryshme, gjë që duhet tejkaluar sa më shpejtë. Një mundësi tjetër ofron edhe rruga rajonale që po planifikohet, e cila do ta lidhte perëndimin e RMV-së me Prizrenin e me këtë edhe me Shqipërinë. Edhe pse ky projekt është i ndërlidhur me shpenzime të larta për shkak të ndërtimit të tunelit, më i rëndësishëm është vullneti dhe transparenca ndërmjet palëve sesa financat e nevojshme. Është për keqardhje që shumë programe dhe fonde evropiane ose mbeten të pashfrytëzuara ose keqpërdoren për shkak të keqmenaxhimit dhe korrupsionit politik.

Çështja e tretë e rëndësishme është shkëmbimi dhe mbështetja e ndërsjellë e të dyja vendeve në rrugën e tyre euro-atlantike. Republika e Maqedonisë së Veriut është anëtare e NATO-s dhe vend kandidat në fillim të negociatave për integrim në Bashkimin Evropian, ndërsa Republika e Kosovës ka parashtruar kërkesë për anëtarësim në të dy organizatat. Në këtë aspekt, Kuvendi i RMV-së e mbështet anëtarësimin e Kosovës në NATO si garantues i paqes dhe sigurisë në Rajon (Kuvendi i Kosovës, 2023).

*Bashkëpunimi parlamentar ndërmjet Republikës së Maqedonisë së Veriut dhe Republikës së Shqipërisë*

Kuvendi i Republikës së Maqedonisë së Veriut dhe Kuvendi i Republikës së Shqipërisë gjithashtu kanë bashkëpunim intensiv dhe përmbajtjesor nëpërmjet vizitave të ndërsjella, takimeve nëpër forume ndërkombëtare dhe takimeve më përfaqësues qeveritarë dhe diplomatikë. Si forma të drejtpërdrejta dhe më efikase preferohen takimet e grupeve parlamentare për miqësi dhe takimet e komisioneve për çështje evropiane dhe ato për politikë të

jashtme. Në të gjithë takimet veçohen marrëdhëniet e mira ndërfaqinjësore dhe bashkëpunimi rajonal si prioritete të cilat ndihmojnë edhe zhvillimin e brendshëm të vendeve por dhe i përparojnë agjendat e tyre të jashtme që kanë një qëllim të përbashkët, integrimin e plotë euro-atlantik. Këto takime janë bilaterale dhe multilaterale në suaza të forumeve rajonale dhe evropiane siç është p.sh. Konferenca e kryetarëve të komisioneve për çështje evropiane të vendeve kandidatë (KOSAK), pastaj Procesi i Berlinit, Procesi i Bashkëpunimit i Evropës Juglindore, Iniciativa e Evropës Qendrore etj., ku shqyrtohen prioritetet, metodat dhe afatet e bashkëpunimit.

Sa u përket sferave të bashkëpunimit, ekonomia është pikënisja e të gjitha zhvillimeve. Natyrisht që tregtia bashkë me transportin dhe turizmin pas demokratizimit të vendeve kanë rritur nivelin e tyre, por për një zhvillim optimal të tyre nevojitet infrastrukturë më e përparuar e komunikacionit dhe e energjetikës. Korridori VIII si lidhje ndërmjet lindjes dhe perëndimit parasheh ndërtimin e autostradës por edhe hekurudhës që kalojnë nëpërmjet të dy vendeve. Aktualisht punohet në lidhjen ndërmjet dy vendeve nëpërmjet autostradës Tetovë -Gostivar-Kërçovë – Strugë, ndërsa planifikohet edhe hekurudha Kërçovë- kufiri me Shqipërinë si dhe Kriva Pallankë- kufiri me Bullgarinë. Kjo mundëson, jo vetëm lëvizjen më të madhe të njerëzve dhe mallrave ndërmjet vendeve të Rajonit, por në situatë të krizës gjeopolitike ndihmon në zinxhirin global të furnizimit me mallra dhe energji.

Në aspektin e zhvillimit ekonomik-social i nevojshëm është bashkëpunimi për shfrytëzimin e Fondit për rritje ekonomike si dhe bashkëpunimi në projekte për zhvillim ndërkufitar të cilat reflektojnë në të dy anët e kufirit.

Gjatë vizitës së fundit të Kryeparlamentarit Afrim Gashi në Shqipëri në nëntor të vitit 2024 (Kuvendi i RMV-së, 2024c), në takim me kryeparlamentaren Elisa Spiropali është potencuar se integrimi mbetet qëllim i të dyja palëve dhe do të vazhdojë bashkëpunimi në këtë drejtim, pasi politika e zgjerimit është kërkesë gjeostrategjike dhe investim për të gjithë Evropën në aspektin politik, ekonomik dhe të sigurisë. Palët, gjithashtu, dakordohen për bashkëpunim rajonal dhe krijimin e tregut të përbashkët rajonal si urëkalim në tregun evropian. Sa i përket bashkëpunimit parlamentar është shqyrtuar mundësia e bashkëpunimit ndërmjet komisioneve për çështje evropiane dhe këshillave kombëtarë për evrointegritet të të dyja vendeve.

Në takimin e Kryetarit Gashi me Presidentin e Republikës së Shqipërisë Bajram Begaj përveç temave tjera është potencuar bashkëpunimi i të dyja vendeve anëtare të NATO- s në fushën e mbrojtjes dhe sigurisë, që është kërkesë e situatës gjeopolitike dhe rreziqeve të ndryshme që mund të paraqiten në krahun jugor të NATO-s.

Edhe në rastin e marrëdhënieve me Shqipërinë duhet potencuar mundësia e bashkëpunimit edhe në nivelin kulturor dhe ndërmjet shërbimeve parlamentare të të dyja vendeve. Parlamentet moderne janë bërë vende të takimit dhe bashkëpunimit, andaj kultura, arsimit, shkenca, etj., janë mjete shumë të pëlqyera për njoftimin dhe afrimin e popujve dhe vendeve. Kuvendi i RMV-së posedon një nga koleksionet më të mëdha të pikturave në vend dhe një ekspozitë artistike e përbashkët në të dy kuvendet do të ndihmonte në afrimin e popujve dhe parlamenteve.

Sa i përket bashkëpunimit ndërmjet shërbimeve parlamentare mund të organizohen takime dhe seminare të përbashkëta, pasi edhe sfidat e shërbimeve

parlamentare janë të ngjashme. Procesi i integritimit në Bashkimin Evropian dhe roli i parlamenteve në atë proces është shumë i rëndësishëm dhe specifik dhe shkëmbimi i përvojave dhe mbështetja nga shërbimet e vendeve evropiane është më se i nevojshëm. Një program i tillë për momentin është duke u zhvilluar në nivel të Iniciativës së Evropës qendrore – CEI, ndërsa implementohet nga Parlamenti Italian, që synon nëpërmjet seminareve dhe vizitave t'i mbështes shërbimet parlamentare të vendeve të Ballkanit Perëndimor, Ukrainës dhe Moldavisë në punën e tyre në rrugën për në Bashkim. Në këtë drejtim duhet përmendur që në Kuvendin e RMV-së punojnë edhe shërbime specifike siç është Instituti parlamentar, Kanali televiziv i kuvendit, Zyra për buxhet etj. Në gjithë këtë vend të veçantë kanë Sektorët për bashkëpunim ndërkombëtar të cilat japin përkrahjen e tyre organizative dhe profesionale. Në Kuvendin e RMV-së, në procesin e diplomacisë dhe bashkëpunimit parlamentar përveç sektorit të lartpërmendur rol të rëndësishëm luajnë edhe Protokollin, shërbimet e komisioneve të jashtme dhe për çështje evropiane, Këshilli Nacional për Evrointegrime etj.

## **Përfundime dhe rekomandime**

Nga ky shqyrtim i marrëdhënieve parlamentare të Kuvendit të Republikës së Maqedonisë së Veriut me Kuvendet e Republikës së Kosovës dhe Republikës së Shqipërisë mund të nxjerrim disa përfundime dhe rekomandime, si në vijim:

Marrëdhëniet bilaterale ndërmjet Kuvendit të RMV-së me ato të Shqipërisë dhe Kosovës janë të ngjeshura dhe ato intensifikohen vazhdimisht. Të tria parlamentet në funksionin e tyre legjislativ dhe kontrollues duhen

bashkëpunuar në shkëmbim përvojash të mira ndërmjet tyre dhe në komunikim me organet e Bashkimit Evropian nëpërmjet komisioneve dhe shërbimeve të cilat janë kompetente për marrëdhëniet me jashtë dhe Bashkimin Evropian.

Këto marrëdhënie kanë ndikim pozitiv në politikën e fqinjësisë së mirë të Maqedonisë së Veriut me Kosovën dhe Shqipërinë si vende kandidatë për integritim në Bashkimin Evropian. Në këtë aspekt është i favorshëm bashkëpunimi ndërmjet vendeve në shfrytëzimin e fondeve për zhvillim të BE-së veçanërisht atyre për bashkëpunim kufitar të cilat kanë impakt të shumëfishtë në zhvillimin lokal dhe rajonal.

Integrimi i të tria vendeve në tregun e përbashkët të Ballkanit Perëndimor sjell benefite për të gjithë pjesëmarrësit dhe i afron ato me Bashkimin Evropian. Fondi për rritje prej 6 miliardë eurosh parasheh investime në infrastrukturë dhe energjetikë dhe me këtë vendet forcojnë bazën e vet, ndihmojnë Rajonin dhe Bashkimin në përballimin e sfidave aktuale ekonomike dhe gjeopolitike si dhe sigurojnë një zhvillim të qëndrueshëm në të ardhmen.

Në fund konstatojmë që ka nevojë dhe mundësi për plotësimin dhe përmirësimin e bashkëpunimit ndërmjet kuvendeve dhe ato bashkëpunimin ndërkombëtar duhet ta kuptojnë si një rrjedhë që vazhdimisht sjell gjëra të reja dhe përfitime për të gjitha palët. Një aspekt i bashkëpunimit që mund t'u japë një vlerë të shtuar marrëdhënieve ndërmjet të tria vendeve e me atë të ndihmojë edhe integritimin evropian është sfera e kulturës, e arsimit dhe e shkencës, ku parlamentet nëpërmjet organizimit të seminareve, ekspozitave e koncerteve mund të bëhen ura dhe skena të afrimit të popujve dhe shteteve. Aspekt tjetër është bashkëpunimi i shërbimeve parlamentare të parlamenteve gjegjëse

të cilat vazhdimisht janë në përkrahje të deputetëve me punën e tyre organizative dhe profesionale. Shërbimet parlamentare janë memoria institucionale e parlamenteve

dhe shkëmbimi i ideve dhe praktikave të mira ndërmjet tyre e përparon punën e tyre e me atë edhe procesin integrues në të gjitha vendet e Rajonit.

## REFERENCAT

- Bejko, Lorenca. 2023. "Die parlamentarische Diplomatie und seine Rolle in den internationalen Beziehungen", *SciensaScripts* 2023, Londër.
- European Commission. 2023. "Growth Plan for the Western Balkans", fq.2, 08.11.2023, Bruksel, [https://enlargement.ec.europa.eu/2023-communication-new-growth-plan-western-balkans\\_en](https://enlargement.ec.europa.eu/2023-communication-new-growth-plan-western-balkans_en) (Av. 15 shkurt 2026)
- Kuvendi i Kosovës. 2023. Raporti vjetor i punës 2023, faqe 493, Mars 2023, Prishtinë. [https://www.kuvendikosoves.org/Uploads/Data/Files/12/RaportiVjetoriPunesseKuvenditpervitin2023-Shqip\\_FKBFzSTmrD.pdf](https://www.kuvendikosoves.org/Uploads/Data/Files/12/RaportiVjetoriPunesseKuvenditpervitin2023-Shqip_FKBFzSTmrD.pdf)
- Kuvendi i RMV. 2024a. "Vendim për themelimin e grupeve të deputetëve të Kuvendit të RMV-së për bashkëpunim me parlamentet e shteteve tjera", *Gazeta zyrtare e RMV* nr.153, 23 korrik 2024, Shkup, <https://www.slvesnik.com.mk/Issues/b8e3e3c470454848bae1c24d2e19bb4a.pdf> (Av. 15 shkurt 2026)
- Kuvendi i RMV. 2024b. "Raporti mandator 2020-2024", Shkup; <https://www.sobranie.mk/content/izvestai/СОБРАНИЕ-МАНДАТЕН%20ИЗВЕШТАЈ%202020-2024.pdf> (Av. 15 shkurt 2026)
- Kuvendi i RMV. 2024c. 13.11.2024, Shkup, <https://www.sobranie.mk/ns-newsarticle-vozvratnata-poseta-na-pretsedatelot-gasina-republika-albanija.nspx> (Av. 15 shkurt 2026)

## ABSTRACT

This scientific research paper analyzes the parliamentary cooperation of North Macedonia with Kosovo and Albania in the function of good neighborly policy and European integration. The major geopolitical changes in Europe shed new light on the parliamentary cooperation between the RMV and neighboring countries that have the same strategic goal, full Euro-Atlantic integration. The research question of this paper is whether parliamentary cooperation has a positive impact on good neighborliness and the European integration process of the three countries. Parliaments have a legislative and control role in the integration process and the parliamentary bodies and especially the committees and services that are in charge of foreign and European affairs have the obligation to accelerate the process with the target year 2030, based on the adapted enlargement policy and the funds prepared for it. By analyzing the content of documents and reports from the meetings of the assemblies, conclusions are drawn on which are the topics of this cooperation that give a positive effect in this process. The leading bodies, parliamentary friendship groups and parliamentary committees develop intensive cooperation between the parties through various visits and meetings that serve to exchange good experiences and for joint actions in expressing their interests and the joint use of funds. Due to the socio-cultural similarities of the three countries, there is room for cooperation in the cultural and educational fields, where the Assemblies can play the role of bridges bringing peoples

and states closer together. Another possibility is cooperation between the parliamentary services of the three parties, which helps to increase their capabilities to carry out their tasks in the integration process.

**Keywords:** *Parliamentary cooperation, North Macedonia, Western Balkans, good neighborliness, European integration*

# MUZIKA SHQIPTARE E DHOMËS MBAS LUFTËS DYTË BOTËRORE DERI NË VITIN 1990

(Trajtesë historike dhe analitike)

Ajet ÇEKIÇI

Universiteti i Arteve, Tiranë

E-mail: a\_cekici@hotmail.com

---

## PËRMBLEDHJE

Ky punim ka për objekt të tij, fazën e dytë të zhvillimit të muzikës së dhomës në Shqipëri, duke synuar pikërisht të hulumtojë proceset e lëvrimit të kësaj muzike me karakter profesionist në vendin tonë pas viteve 1945 deri në fund vitin 1990. Në ndjekjen e procesit sipas metodologjisë historike-analitike, trajtohen autorët më përfaqësues me veprat përkatëse. I pari prej tyre, T. Daija me kuartetin e parë për Harqe (1956). Pas tij, T. Harapi me kuartetin Nr. 1 për Harqe (1963), Limos Dizdari me Trio Nr. 1 për violinë, violonçel dhe piano (1974), Ç. Zadeja me sonatën për violinë dhe piano (1974) dhe E. Ibrahimini me kuartetin për harqe (1989). Nga analiza e kësaj krijimtarije, rezultojnë se: 1) muzika e dhomës zë një vend të rëndësishëm në krijimtarinë muzikore të kohës. 2) përjasja me gjinitë përcaktohet nga kërkesat standarde formale dhe dramaturgjike të tyre; 3) në dallim nga orientimi i përgjithshëm i muzikës shqiptare të kohës drejt formimit si muzikë kombëtare, veprat e muzikës së dhomës shqiptare ruan thelbin tradicionalist, të ushqyer nga estetika romantike e shekullit XIX, nga romantizmi i vonë i fillimshekullit XX si edhe nga autorë rusë të fundshekullit XIX dhe të shekullit XX. Mbi bazën e këtyre modeleve, ajo u përvijua qartë si muzikë kombëtare, me shfrytëzim të gjerë të materialeve muzikore me burim nga folklori apo nga muzika tradicionale popullore.

**Fjalë kyçe:** *muzikantë shqiptarë, muzikë profesioniste, muzikë dhomë, trio, kuartet.*

Ajet ÇEKIÇI është kompozitor shqiptar, i lindur në vitin 1983 në qytetin e Pogradecit. Nga viti 2009 e në vazhdim është asistent lektor dhe titullar i lëndës së Instrumentacion-orkestracionit pranë Fakultetit të Muzikës në Universitetin e Arteve në Tiranë. Ai është autor i disa artikujve shkencorë të botuar në Shqipëri e Rumani dhe krijimtaria e tij përfshin pothuaj të gjitha gjinitë e muzikës.

## Hyrje

Shqipëria doli prej Luftës II Botërore me një bilanc të Rrënuar ekonomik, me një popullsi me kuota të larta të analfabetizimit dhe të përqendruar në rreth 70% të banorëve në zonat rurale (Duka, 2007: 231). Hapat e rëndësishëm që u ndërmoren gjatë viteve 1920-30 nga shteti shqiptar për rritjen ekonomike dhe emancipimin shoqëror, si edhe zhvillimi i një jete kulturore artistike të panjohur më parë në qytetet kryesore të vendit, ishin, gjithsesi të pamjaftueshme për të tejkaluar prapambetjen e thellë të trashëguar nga periudha e pushtimit të gjatë otoman.

Në aspektin kulturor, gjysma e dytë e shekullit XX për shoqërinë shqiptare shënoi në tërësi një zhvillim përcaktues drejt arsimimit të gjerë të të gjitha shtresave të popullsisë, me ngritjen e sistemit të plotë të edukimit në mbarë vendin, përfshi themelimin e Universitetit Shtetëror të Tiranës (1957), si edhe institucione të tjera analoge me të, po në Tiranë. Pas shkëputjes nga aleanca me Lindjen komuniste në vendet e të cilave, gjatë viteve 1945-60, u diplomuan me dhjetëra studentë shqiptarë, institucionet e reja të larta arsimore formuan disa breza të specialistëve të të gjitha fushave.

Ashtu si edhe sferat e tjera të jetës shoqërore, letërsia dhe artet në Shqipërinë komuniste njohën zhvillime të alternuara në përkatësi me situatat politike. Që në krye të herës, artet shqiptare iu nënshtruan doktrinës së realizmit socialist, të importuar nga ish-Bashkimi Sovjetik dhe mbizotëruese në të gjitha vendet e Lindjes komuniste. Por, nëse në këto të fundit, me liberalizimin e sistemit mbas vdekjes së J. V. Stalinit, regjimet u treguan relativisht tolerante për ndërtimin e urave të komunikimit me botën Perëndimore, në Shqipëri, ashpërsimi i luftës së klasave,

e cila arriti kulmet në vitet 1973-1985, absolutizoi kontrollin dhe censurën ndaj institucioneve dhe krijimtarisë artistike. Pjesë e këtij konteksti ekonomik, politik dhe kulturor ishte edhe muzika.

Vitet 1945-90, sipas Prof. Dr. Zana Shuteriqi Prelës (Shuteriqi, 2019: 6), shënojnë periudhën e dytë të zhvillimit të Historisë së Muzikës Shqiptare. Gjatë kësaj kohe muzika shqiptare bëri rrugën e saj, përkatësisht me progreset, statuskuotë, dogmatizmin dhe politizimin. Në këtë terren, periudha e zhvillimeve muzikore të pas Luftës II Botërore shënoi ndarjen përfundimtare nga gjysmë profesionalizmi i mëparshëm dhe përcaktimin e vet si muzikë profesioniste. Për këtë ndikuan shumë faktorë, disa ndër më kryesorët do të ishin: 1) formimi i brezit të parë të kompozitorëve profesionistë në konservatoret e vendeve të Lindjes (kryesisht në ish BS), si Çesk Zadeja (1927-1997), Tish Daija (1926-2003), Tonin Harapi (1928-1992), Nikolla Zoraqi (1929-1991), Kozma Lara (1930-2019), Pjetër Gaci (1931-1995) etj., të cilët, në fund të viteve '50, u përfshinë në jetën muzikore dhe në institucionet kryesore artistike të vendit (krahas disa kompozitorëve që e kishin nisur veprimtarinë përpara ose gjatë viteve të luftës si Kono dhe Jakova, apo të emrave të tjerë që u bënë të njohur në vitet 1945-1955); 2) krijimi i sistemit të edukimit muzikor profesional me hapjen, më 1946, të shkollës së mesme artistike "Jordan Misja" në Tiranë dhe, më 1962, të Konservatorit Shtetëror të Tiranës (Frashëri, 2008: 229) dhe 3) themelimi i institucioneve artistike, të paraprirë nga Filharmonia e Shtetit më 1950, më pas Teatri i Operës dhe Baletit (1953), Ansambli Shtetëror i Këngëve dhe Valleve (1957), Orkestra Simfonike e RTSH (1962) etj.

Në varësi të zhvillimeve të përgjithshme artistike në vend, gjatë periudhës 1945-1990 muzika shqiptare njohu dy faza zhvillimi: e para, që shtrihet prej vitet 1945 e deri rreth fundit të viteve '60, ndërsa e dyta përmbledh rreth dy dekadat e viteve 1970-90. Në vështrim të përgjithshëm, nga njëra fazë në tjetrën muzika shqiptare përshkoi rrugën e rritjes profesionale, të kalimit nga tradicionalizmi i ngurtë drejt kërkimit të hapësirave më të shpenguara krijuese. Në fillim të viteve '70, brezi i parë i kompozitorëve të pas Luftës kishin arritur pjekurinë e tyre krijuese, ndërkohë që në skenën muzikore shfaqet një brez i dytë kompozitorësh, të formuar në KSHT (më vonë ILA), si Feim Ibrahim (1935-1997), Limos Dizdari (1942), Shpëtim Kushta (1946), Kujtim Laro (1947-2004), Thoma Gaqi (1948), Aleksandër Peçi (1951), më pas Haig Zaharian (1952), Sokol Shupo (1954), Thoma Simaku (1958) etj. Janë përgjithësisht këto emra që, krahas kompozitorëve të brezit paraardhës, mbizotëruan në zhvillimin e krijimtarisë muzikore të viteve 1970-1990.

Tjetër faktor i rëndësishëm ndikues i rritjes së krijimtarisë muzikore shqiptare të atyre viteve ishte, padyshim, zhvillimi i ndjeshëm i veprimtarisë koncertale në Tiranë, por edhe më gjerë. Themelimi i Koncerteve të Majit në vitin 1967, më pas edhe i formave të tjera të aktivitetit artistik muzikor (Festivali i romancës, konkurse të ndryshme instrumentale, vokale, të formacioneve orkestrale etj.), luajtën rol të drejtpërdrejtë nxitës për krijimtari të re. Ky faktor bëhej edhe më përcaktues në kushtet e izolimit të thellë, që kaloi shoqëria shqiptare pas prishjes së marrëdhënieve me RPK dhe pas Plenumit IV të KQPPSH, që në emër të “artit kombëtar” dhe “popullor” i shpalli luftë të paprincipitë çdo lloj ndikimi të mundshëm

prej botës perëndimore. Censura dhe kontrolli politik mbi repertorin artistik, po ashtu si edhe për krijimtarinë, mbyllën shtigjet e pasurimit të repertorit me vepra të autorëve të huaj duke u përqendruar më së shumti në muzikën kombëtare.

Përgjithësisht, në këtë periudhë të dytë të zhvillimit të saj (1945-1990), me përjashtim të rasteve të pakta (p. sh. dy koncertet për piano dhe koncerti për oboe të F. Ibrahimit, Koncerti Nr.1 për piano e A. Peçit e ndonjë tjetër), krijimtaria muzikore shqiptare ruan thelbin tradicionalist, të ushqyer nga estetika romantike e shekullit XIX, nga romantizmi i vonë i fillimshekullit XX si edhe nga autorë rusë të fundshekullit XIX dhe të shekullit XX (Prokofiev, Shostakoviç, Haçaturian). Mbi bazën e këtyre modeleve, ajo u përvijua qartë si muzikë kombëtare, me shfrytëzim të gjerë të materialeve muzikore me burim nga folklori apo nga muzika tradicionale popullore.

Muzika shqiptare e dhomës e gjysmës II të shekullit XX kaloi të njëjtat procese sa më sipër dhe reflektoi veçoritë e parashtruara të artit muzikor shqiptar të kohës. Në të vërtetë, veprat e shkruara gjatë kësaj periudhe për formacionet dhe gjinitë standarde të dhomës janë relativisht të pakta në numër dhe, me pak përjashtime, me arritje modeste profesionale. Arsyet për këtë kanë të bëjnë sa me faktin që, për specifikën e vet, muzika e dhomës nuk mund t'i përgjigjej sa edhe si duhet kërkesave të doktrinës, po aq edhe me ngurrimin e kompozitorëve për t'iu qasur gjinive të llojit. Gjithsesi, nga veprat që janë trajtuar më poshtë, dëshmohet se muzika e dhomës në Shqipëri u zhvillua në të njëjtat etapa dhe reflektoi pak a shumë të njëjtat karakteristika si edhe pjesa tjetër e muzikës shqiptare të viteve 1945-1990.

## Muzika shqiptare e dhomës në vitet 1945 - 1990

Vepra e parë që i përgjigjet kërkesave të gjinisë me standarde të formës e strukturës kompozicionale, është Kuarteti për harqe i Tish Daisë (Leotsakos, 2001: 841), i kompozuar në vitin 1956, kur autori ishte ende në proces të studimeve për kompozicion në Konservatorin “P. I. Çajkovski të Moskës”. Kuarteti ruan konceptin tradicional të ciklit katërkohësh, ku çdo njëra prej të cilave i përmbahet formave dhe kërkesave të gjinisë. Në tërësinë e strukturës kompozicionale, autori është mbështetur në folklorin muzikor të Veriut. Por, jo rastësisht në shtypin e kohës ndeshen dhe kritika në lidhje me mungesën e citimeve konkrete të materialeve burimore (Krantja, 1954: 87-93). Duke lënë mënjanë qëndrimet dogmatike mbi marrëdhënien me folklorin, Kuarteti i Daisë, me përpjekjen e qartë për t’iu larguar stilizimeve të thjeshta të materialeve popullore, siç paraqiten disa nga veprat e para orkestrale të viteve 1940-43, por edhe sikundër propogandohej nga shtypi i kohës, shënon një hap përpara në zhvillimet e muzikës instrumentale shqiptare.

I ndërtuar sipas standardit tradicional ciklik - koha e parë Allegro sonatë me kodë, koha e dyta e ngadalhtë tripjesësh i thjeshtë, koha e tretë një skerco me trio, dhe koha e katërt rondo – vepra e Dajisë përfaqëson rastin e parë në muzikën instrumentale shqiptare, përfshi edhe atë të dhomës, në të cilën respektohen dhe zbatohen normat e gjinive të mëdha ciklike. Përdorimi i formave muzikore si sonata, tripjesëshi apo rondo, tregon qartë se Kuarteti ndërtohet mbi kriteret tipike dramaturgjike të muzikës së llojit duke krijuar kështu bindjen e plotë të një vepre përfaqësuese në gjininë përkatëse.

T. Daija është praktikisht i pari autor shqiptar, që përdor me mjeshtëri në ansamblin instrumental të dhomës elemente të caktuara burimorë të gjinive të këngës (Sokoli, 1965) apo valles tradicionale, duke iu larguar stilizimit të thjeshtë apo citimeve. Këtë ai e arrin përmes përdorimit të teknikave adekuate kompozicionale, kryesisht imitacioneve motivike. Gjuha harmonike e përdorur në vepër, ndonëse tradicionale, paraqitet e pasur përmes sekuencave tonale-moduluse, tingujve kalues, kromatikë, vonesave, përshpejttimeve, etj, si edhe shfrytëzimit me mjeshtëri në të katër kohët të tingullit

### Shembulli muzikor 1: *Tish Daija, Kuarteti Nr. 1, koha e I, Allegro, m. 17-27*

The image shows a musical score for the first movement of Tish Daija's Quartet No. 1, measures 17-27. The score is in 3/4 time and features a treble and bass clef. The tempo is marked 'Allegro'. The music consists of a melodic line in the upper voice and a more rhythmic, accompanimental line in the lower voice.

pedal të njëfishtë apo të dyfishtë, që në vendosjet harmonike vertikale prodhon edhe harmoninë polimodale. Kuarteti për harqe është regjistruar në vitin 1982 në Radio Televizionin Shqiptar (Arkivi-RTSH, 1982).

Shtatë vite më vonë (1963), Tonin Harapi (Shupo, 2002: 102) kompozoi kuartetin e tij të parë për harqe, të ndjekur nga tre të tjerë në vitet e mëvonshme, përkatësisht më 1981, 1986 dhe 1987. Pavarësisht se midis autorëve të tjerë të kohës Harapi demonstroi më shumë interes ndaj muzikës së dhomës, kjo nuk mbetet fusha më përfaqësuese e krijimtarisë së tij. Ai shkroi në të gjitha gjinitë e muzikës, me përjashtim të baletit. Por profili i tij krijues shfaqet më mirë se kudo në gjinitë e vogla, romancat dhe pjesët për piano. Veçoritë e tyre si ndjeshmëria poetike e melodive dhe shfrytëzimi gjerësisht i materialeve të folklorit muzikor apo këngës popullore qytetare, përshkojnë gjithë krijimtarinë e autorit, përfshi edhe muzikën e dhomës.

Kuarteti i harqeve Nr.1 i Harapit, po ashtu si edhe ai i Dajisë, është vepër me koncept të qartë ciklik prej katër kohësh dhe i shkruar besnikërisht sipas traditës klasike të gjinisë. Në këtë pikëpamje, po aq sa edhe mbështetja në traditën burimore folklorike apo ndërtimi i materialeve melo-harmonike mbi bazë modale, vepra shfaq karakteristika të ngjashme me atë të Dajisë. Në kuadrin e ciklit tradicional, gjuha muzikore paraqitet relativisht e zhvilluar dhe vepra *shënon evolucion të dukshëm në drejtim të zhvillimit të momentit krijues e të forcimit të përmbajtjes ideore e artistike të ansambllit* (ILA, 1989: 368). *Në vitet në vazhdim, deri aty rreth fundit të viteve '80, Harapi do t'i drejtohej rregullisht muzikës për ansambël instrumental, duke shkruar, krahas tre kuarteteve të tjerë edhe tre trio për violinë, violonçel dhe piano*

përkatësisht më 1984, 1986 dhe 1988. Pavarësisht ndryshimeve që ndeshen mes tyre, kuartetet e Harapit ruajnë shumë karakteristika të përbashkëta, tipike për stilin e kompozitorit në përgjithësi: qartësinë e strukturës klasike, natyrën përgjithësisht vokale të materialeve muzikore (temat), mbështetjen e përherëshme në traditën burimore të këngëve dhe valleve me përdorime të citimeve të plota apo të pjesshme të materialeve të origjinës. Por ndonëse kuartetet u shkruan në një hark relativisht të gjatë kohor, duhet thënë se koncepti kompozicional dhe gjuha muzikore e tyre mbetet përgjithësisht e njëjtë, pa shënuar ndonjë progres nga njëra vepër në tjetrën. Në këtë kontekst, mund të thuhet me bindje se tre kuartetet e fundit të Harapit paraqiten si vepra të një cikli të vetëm, të ngjashme në formë, në strukturë dhe ide kompozicionale me kuartetin nr. 1. Por nëse ky i fundit paraqet interes për kohën kur u krijua, në kompozimet e mëpasme të llojit autori do të shfaqte gjithnjë e në mënyrë më të ndjeshme prirjen drejt thjeshtëzimit të gjuhës muzikore dhe të koncepteve kompozicionale bazë të muzikës së dhomës. Për këto arsye, kuartetet nr. 2, 3 dhe 4 apo trio nr. 1, 2 dhe 3 më shumë se përcaktimet gjinore (trio, kuartet) që mbajnë, mund të konsiderohen si “pjesë” për kuartet harqesh apo për trio.

Siç u përmend më sipër, me fillimin e viteve '70 muzika shqiptare hyri në një fazë të re, gjatë së cilës shfaqen dy prirje kryesore, e para ndër të cilat pothuajse gjithëpërfshirëse, ndërsa e dyta me një përfaqësim shumë më të pakët, por me interes për sa i takon zhvillimeve të reja që do të ndodhnin pas viteve '90. Konkretisht, gjatë këtyre dy dekadave muzika në Shqipëri fitoi në drejtim të pjekurisë krijuese (brenda formatit tradicional), të shfaqur në disa drejtime:

në spikatjen e individualiteteve krijuese, pasurimin e gjuhës muzikore, tejkalimin e standardeve normative drejt një qasjeje më të lirë kompozicionale. E gjithë kjo ndodhi kryesisht mbi bazën e konceptit të muzikës kombëtare. Ndërkohë, në vepra të veçanta të disa kompozitorëve më të rinj (brezi i dytë), që prej fillimit të viteve '70 dhe në dhjetëvjeçarin në vazhdim, shfaqen prirje drejt eksperimentimit me teknikat muzikore të shekullit XX, kryesisht ato neoklasike dhe, në mënyrë më të kamuflluar ose spontane, edhe ekspresioniste. Këto zhvillime, edhe pse nën shënjestrën e kritikës dhe censurës ideologjike, përvijuan për herë të parë në muzikën shqiptare qëndrimet antiromantike dhe antitradicionaliste, që do të përcaktonin procesin e tranzicionit drejt themelimit të muzikës moderne shqiptare në fillimet e viteve '90.

Në kontekstin e përshkruar, muzika e dhomës bëri rrugën e vet, si edhe më parë e kufizuar në sasi, por, së paku me një apo dy arritje ndër kryesoret të muzikës shqiptare në tërësi. Nga fondi relativisht i vogël i veprave të shkruara mes viteve 1970-90 këtu janë tërhequr tre prej tyre, si shembuj përfaqësues të prirjeve të parashtruara: Trio nr. 1 për violinë, violonçel dhe piano, *Këngët e tokës* e Limos Dizdarit, Sonata për Violinë dhe Piano e Çesk Zadesë, dhe Kuarteti i Harqeve i Feim Ibrahimit.

Deri në vitin 1974 kur shkroi Trion nr. 1 *Këngët e tokës*, Limos Dizdari (Shupo, 2002: 63) ishte bërë i njohur si autor i muzikës së filmave, gjithashtu edhe i disa romancave e këngëve të suksesshme. Pas mirëpritjes nga publiku të trios së parë në Koncertet e Majit të vitit 1974 (luajtur nga I. Madhi, M. Denizi dhe A. Tartari), ai shkroi edhe tre trio të tjera për të njëjtin formacion. Të gjitha së bashku ato u përfshinë në një cikël, që mban titullin e trios së parë; ato ruajnë

lidhje të drejtpërdrejta me dy fushat e krijimtarisë së autorit si në drejtim të karakterit muzikor, ashtu edhe për sa u takon materialeve muzikore, kryesisht me bazë kënge.

Trio nr.1, për violinë, violonçel dhe piano përmban dy kohë dhe, në mënyrën e saj, reflekton atë lloj qëndrimi më të çliruar ndaj normave tradicionale, që karakterizon muzikën shqiptare të pas viteve '70. Duke mos iu përmbajtur kritereve standarde të gjinisë, trio paraqitet më shumë si një suitë dykohëshe, koha e dytë e së cilës fiton peshë si një lloj rondo-sonate (ILA, 1985: 367). Të njëjtin koncept kanë dhe triot e tjera të ciklit: ndërtime të lira të tipit suitë, me mbizotërim të melodizmit të tipit vokal, të lidhur në mënyrë të ndërsjelltë me muzikën e filmit dhe me romancat e autorit. Në kohën kur u shkruan, triot e Dizdarit tërhoqën vëmendjen e publikut, i cili gjente në to lirizmin e ndjeshëm dhe spontan, përtej toneve patetike, mbizotëruese në pjesën më të madhe të krijimtarisë së viteve që pasuan Plenumin IV të KQPPSH.

Në muzikën instrumentale shqiptare në përgjithësi, përfshi këtu edhe muzikën e dhomës, viti 1974 shënon një arritje domethënëse, kompozimin nga Çesk Zadeja (Leotsakos, 2001: 714) të **Sonatës për Violinë dhe Piano**. Zadeja nisi të afirmohet si një ndër penat e rëndësishme të muzikës shqiptare që prej viteve të studimit në Konservatorin "P. I. Çajkovski" të Moskës, kur shkroi, si bashkautor me kompozitorin Rus Jurij Svirodov (Tole, 2022: 156-57), muzikën e filmit *Skënderbeu* (1953). Tre vite më vonë, më 1956 mbrojti diplomën me Simfoninë në La minor, e cila ka hyrë në historinë e muzikës si simfonia e parë shqiptare. Në kopertinën e partiturës, autori e cilëson veprën "Sinfonia nr. 1". Por meqenëse Zadeja nuk shkroi sinfoni

**Shembulli muzikor 2:** Çesk Zadeja, *Sonata për violinë dhe piano, koha I, Moderato, m. 1-8, transkriptimi për violë e piano nga violisti Gjergj Pekmezi*

- KOHA I<sup>ma</sup> -

1

të tjera veç së parës, na duket më me vend cilësimi sipas tonalitetit (La minor). Me kalimin e viteve, si përfaqësues i brezit të parë të kompozitorëve të pas Luftës, Zadeja u bë një ndër figurat qendrore të artit muzikor në Shqipëri. Në fushën e muzikës instrumentale, ai shkroi një sërë pjesësh pianistike, të cilat, së bashku me vepra më madhore (si Sinfonia, baleti *Delina*, Koncerti për piano dhe orkestër) dëshmuuan këmbënguljen e tij për përpunimin e një gjuhe origjinale me bazë kombëtare. Sonata për violinë e piano e vitit 1974 shënon arritjen e tij më të rëndësishme në këtë drejtim dhe, njëkohësisht, një ndër realizimet më të mira muzikore të kohës. Sipas Shuteriqit, sonata e Zadesë, me përmbajtjen e saj të re, shënon një rrugë të re krijimi në muzikën tonë, të përgjithësimin të tij nëpërmjet tipareve shoqërore të lidhura

me temperamentin. Në krijimtarinë e vetë Zadesë, kjo tendencë nuk mund të thuhet e re (Shuteriqi, 1976: 148).

Çështje e vërteta, me racionalitetin e gjuhës muzikore dhe çlirimin prej çdo lloj patetizmi, Sonata e Zadesë fillimisht u prit me një lloj skepticizmi të ushqyer nga fryma e përgjithshme e muzikës shqiptare të kohës, ku gjendjet më të thelluara meditative, tipike për muzikën e dhomës, pothuajse ishin krejtësisht të munguara. Me kalimin e viteve, vepra mori vlerësimin e duhur duke u përfshirë gjithnjë e më shumë në repertorin shqiptar të violinës, nga instrumentistë brenda dhe jashtë vendit. Sonata gjithashtu njih transkriptime edhe për dy instrumente të tjerë me hark, për violë nga violisti Gjergj Pekmezi në vitin 1976, dhe për violonçel nga çelisti Gjergj Antoniu në vitin 1983 (Dema, 2010: 224).

**Shembulli muzikor 3:** *Česk Zadeja, Sonata për violonçel dhe piano, koha I, Moderato, m. 1-8, transkriptimi për violonçel dhe piano nga çelisti Gjergj Antoniu*



Sonata është e kompozuar në dy kohë, e para ndër të cilat paraqitet si një prelud për të dytën. Ndonëse e shkurtër dhe e ndërtuar thjesht, koha e parë mban peshën e gjithë veprës jo vetëm për mendimi të përqendruar, meditativ muzikor, por sidomos për mjeshtërinë e gjuhës muzikore. Nisur nga ky vlerësim, shtjellimi analitik i kësaj kohe do të jetë paksa më i detajuar.

Koha e parë ka ndërtim të thjeshtë monomotivik (A-B-A1) (Chaplin, 2013: 195), pasi i gjithë mendimi muzikor buron prej seksionit të parë A, të ndërtuar me tre periudha të strukturuar si një tripjesësh brenda seksionit (A). Fjalja e dytë është modale kromatike, e ndërtuar në bitoninë e tingujve të pentatonit të parë si pedal harmonik, por statike në figuracionin ritmik të instrumentit të violinës, me ndryshim të tempit që përfundon me notën

e parë të pentatonit *Do*. Pra, këtu kemi të bëjmë me një kontrast të rrjedhshëm; gjymtyrët e periudhës më tepër plotësojnë se sa i kundërvihen njëra-tjetrës.

Midisi zhvillues përmban katër periudha: e para (fillon në piano solo) me dy fjali modale kromatike dhe mbi boshtin e notës *Sol*, ndërsa e dyta në boshtin *Do*. Periudha e dytë mbivendoset në të dy boshtet e periudhës së parë dhe të jep përshtypjen e një gjendjeje dominante të paqëndrueshme harmonike-modale. Periudha e tretë, njëkohësisht edhe kulminacioni i midisit, pasi sjell kontrastin në lartësi, paraqitet si një reprizë intonative e mbivendosur me tingujt e pentatonit të periudhës së parë të (A) dhe harmonisë modale, por pa ndryshuar strukturën ritmike. Periudha e fundit e midisit (solo në instrumentin e pianos), paraqitet si një reprizë e periudhës së

**Shembulli muzikor 4:** *Česk Zadeja, Sonata për violinë dhe piano, koha I, Moderato, m. 1-11*

Moderato

parë të (B), e ndërtuar në intonacionin e pentatonit të dytë me bazë në *Mi* dhe në tingëllim krijon përshtypjen e një predikti të paqëndrueshëm dominantash për tingullin e dytë të pentatonit të parë, notën *Re*, që deri më tani nuk është përdorur si bosht harmonik.

Repriza përmban dy periudha të vetme. E para prej tyre, me karakteristikën e një reprize të rreme, është modale, përmban një solo në instrumentin e violinës me intonacion të tingëllimit të një dominante të notave të bitonisë pentatonike të pentatonit të parë (re-la), dhe ka një frazë mbyllëse pedal të këtyre tingujve të bitonisë, që krijojnë idenë intonative të marrëdhënies (D-T). Në periudhën e dytë, reprizë statike, fjalia e parë dhe e dytë janë në dialog melo-ritmik me instrumentin e pianos, dhe fraza mbyllëse është në një pedal në tingullin e

pestë të pentatonit të parë në notën *La* në instrumentin e violinës, në dialog me lëvizje harmonike-modale në instrumentin e pianos dhe kadencon e transportuar në pentatonin e parë me bazën notën *La*.

Nga gjithë sa u përshkrua, duket se koha e parë e sonatës së Zadesë, përkundrejt një strukture relativisht simetrike, përmban një gjuhë harmonike tejet të elaburuar. Autori operon me mbivendosje të modeve pentatonike (kryesisht bimodale), duke gërshetuar me mjeshtëri diatonikën me kromatikën. Harmonia kështu fiton rol parësor përkundrejt melodisë dhe ritmit. Ndërthurja e hallkave të gruptingujve modalë, transporti dhe mbivendosja e tyre e fragmentarizojnë linjën melodike duke i dhënë një shprehje recitative, të përforcuar nga lineariteti i fakturës muzikore.

Ashtu si edhe koha e parë, e dyta, në karakterin e një lloj skercoje, përshkohet e

gjitha nga ndërthurjet harmonike modale, të cilat prodhojnë edhe këtu dualitetin interesant diatonikë-kromatikë. Siç mund të kuptohet, unifikimi tërësor i veprës nuk ndodh si rëndom në muzikën tradicionale përmes përbërësve motivikë ose tematikë, por me anë të ndërlidhjeve të brendshme harmonike.

Koha e dytë ka formë sonatë me hyrje dhe kodë. Në hyrje përdoret harmoni pentatonike, ndërsa në vazhdim modalo-diatonike. Struktura e temës së parë (A-B-C-C1) përmban elementet strukturore lidhëse dhe mbyllëse. Hyrja fillon në një pedal të bitonisë së notave re-la, të ndeshur gjithashtu në reprizën e rreme të kohës së parë. Lëvizja melodike diagonale krijon pentatonin në një tetratoni me qendër në tingullin e katërt *Sol* dhe mbyllet në pentatonin e plotë të tingullit të dytë *Re*. Tema e parë vazhdon e mbivendosur po në këtë bosht bitonik, që bën lidhjen logjike modalo-harmonike dhe ruan koherencën intonative midis të dyjave kohëve. Boshti pedal i bitonisë në instrumentin e pianos është si një plan tonal i mbivendosur në harmoninë (T-D), por që në planin dominantë shfaqet qartë mungesa e intervalit të tercës mazhore; është pikërisht kjo mungesë, që përcakton qartësisht ndërtimin harmoniko-modal. Sonata për violinë dhe piano është regjistruar në vitin 1986 në Radio Televizionin Shqiptar nga instrumentistët violinë Rajmonda Koço, piano Nora Çashku.

Një ndër veprat e fundit të muzikës instrumentale të viteve '80, gjithashtu e fundit në krijimtarinë e kësaj periudhe të autorit, është Kuartet për harqe nr. 1 (1965-1989) i Feim Ibrahimit (Leotsakos, 2001: 47). I kompozuar në vitin 1965 si veprë studentore dhe i ripunuar më 1989, kuarteti i Ibrahimit shfaq dukshëm prirjen e autorit drejt largimi prej koncepteve tradicionale klasiko-romantike. Në

muzikën e Ibrahimit kjo përjasje e re përbën një vazhdimësi të qëndrueshme krijuese të shpalosur gjatë viteve 1970-80, duke nisur nga Koncerti Nr. 1 për piano të vitit 1971, (*Gazeta Drita*, 1971: 2) dhe e vijuar më pas, së paku, me Koncertin Nr. 2 për Piano, 1975 (Ibrahimi, 2023: 68-69), me Koncertin për Oboe dhe Orkestër (1982) dhe baletin *Plaga e dhjetë e Gjergj Elez Alisë* (1986). Veçanërisht me dy koncertet për piano Ibrahimi u përcaktua si kompozitor me synime të qarta novatore, për afrimin e muzikës shqiptare me rrjedhat muzikore evropiane të gjysmë së parë të shek. XX, duke iu referuar teknikës melodike-harmonike të disa prej autorëve të kohës si Prokofiev, Bartok dhe Stravinski. Te koncertet shfaqet dukshëm largimi prej funksionalitetit të sistemit mazhor-minor, mbizotërues në krijimtarinë e autorëve shqiptarë të asaj periudhe. Në këtë rast bëhet fjalë për përdorimin e harmonisë me kuarta dhe kuinta dhe harmonisë me sekunda, por gjithnjë brenda konceptit formal tradicional (ashtu si dhe te Sonata e Zadesë). Në këtë pikëpamje, por edhe në drejtim të strukturës harmonike, F. Ibrahimi duket se mbështetet te modeli i veprave ciklike (kuartetet, koncertet për orkestër) të Bartokut.

Edhe pse i takon periudhës së fundit të muzikës shqiptare të realizimit socialist, vepra e ripunuar i përmbahet stilistikisht karakteristikave që lidhen me autorët e përmendur. Kuarteti ka një gjuhë muzikore në thelb me strukturë tonale, por duke shfaqur njëkohësisht elemente të muzikës atonale dhe të serializmit me transpozicion të kufizuar (*modi i transportuar jo i plotë*).

Gjuha muzikore e kuartetit është mjaft e përparuar për kohën, për të përmendur paraprakisht ndërtimin intervalor mbizotërues kuartë-kuintë/sekondë dhe shmangia e intervalit të tercës, veçori që e largojnë së tepërmi nga sistemi

harmonik funksional. Nisur nga të gjitha këto, duhet thënë se Kuarteti për Harqe i Ibrahimit shënon pikën më të përparuar të zhvillimit të muzikës shqiptare të dhomës, por jo vetëm, deri në fund të viteve 1980.

Materiali i kohës së parë dhe shtjellimi i tij paraqitet krejtësisht larg ndërtimeve të melodive të këndueshme apo citimeve konkrete të folklorit muzikor si kuartetet e autorëve paraardhës. Tema kryesore fillon në violinën e parë në modin jonian të transportuar në *Fa*, e vendosur vertikalisht në instrumentet e tjera në modin miksolidian, i transportuar përsëri në *Fa*, prej nga krijohet në analogji profili i një qendre graviteti tonike. “Modi është një nga armët e forta të Ibrahimit. E gjithë puna e tij përshkohet nga një tendencë e synuar si në modalitetin pentatonik ashtu edhe në atë kromatik” (Buharaja, 2013: 2).

Tema ndërtohet mbi strukturën bazike me katër intervale: septima minore, kuartë-kuintë e pastër dhe sekondë maxhore. Këto intervale janë përbërësit kryesorë meloritmikë të motivit me ndërtim gjenerues në katër përsëritjet e temës së parë, e fundit ndër të cilat e mbivendosur me figuracionin ritmik të partit lidhës.

Në ndryshim nga koncepti tradicional i ekspozicionit të formës sonatë, autori këtu e sjell temën në mënyrë përsëritëse, të dinamizuar në zvogëlim-zmadhim të vlerave ritmike, me strukturën motivike të vendosur në invers dhe retrograd. Këto

zhvillime teknike përcaktojnë kontrastin e brendshëm të temës. Parti lidhës ruan të njëjtën strukturë intervale, ku në disa momente figura ritmike e zvogëluar merr rol zhvillues për temën kryesore. Tema e dytë (sekondare) fillon në modin eolian dhe është e ndërtuar me elementët intervalorë motivikë si bulëzat e motivit të parë në retrograd, duke ruajtur intervalet kryesore të vendosur në një figurë ritmike të pikëzuar dhe vertikalisht me triolën katërshe. Ndryshim sjell në këtë rast rimarrja dhe vendosja në dialog e temës kryesore të transportuar një kuartë lart, që merr rolin e një midisi kontrastues për temën e dytë. Parti mbyllës ka elemente melo-motivike nga struktura ritmike e temës kryesore të vendosura në imitacione dhe sekuenca diatonike.

Përpunimi është i ndarë me dy seksione; i pari fillon me vendosjen vertikale të të dy temave, por tashmë me përdorim të ritmikës së sinkopuar, e paparashtruar kjo në ekspozicion. Pikërisht ky element i ri ritmik përcakton rritjen e kontrastit me fillimin e përpunimit. Seksioni i dytë risjell në dialog temat e vendosura në lartësi të ndryshme, ku ndërthuren ritmika e triolës së temës së dytë me ritmikën melo-motivike të temës së parë; kjo e fundit është statike në ritmikë, por e transportuar dhe e sekuencuar në lartësi të ndryshme. Repriza ndërtohet njëjloj si përpunimi, me dy seksione të

**Shembulli muzikor 5:** *Feim Ibrahimit, Kuartet për harqe, motivi i temës kryesore dhe temës sekondare të kohës së parë*

**Shembulli muzikor 6:** *Feim Ibrahimi, Kuarteti për harqe, tema kryesore koha e parë, Allegro moderato, m. 1-5*

*Allegro moderato*

ndara. Seksioni i parë rikthen temën kryesore në gjendje statike, me të njëjtën strukturë dhe fizionomi si në ekspozicion, ndërsa seksioni i dytë është kontrastues, pasi tema e dytë është e vendosur në dublime dhe lartësi të ndryshme, me ritmikën gjashtëmbëdhjetëshe të partit lidhës dhe me intervalet meloritmike të temës kryesore. Zhvillimi që ndodh në këtë seksion sjell si rezultat kodën, e cila, e mbështetur siç paraqitet në vlerat ritmike të të dy temave të varjuara dhe në intervalet melo-ritmike të ekspozicionit, merr rolin e reprizës intonative.

Koha e parë e kuartetit, ashtu si edhe dy kohët e tjera, tregon se me këtë vepër Ibrahimi hedh një hap të rëndësishëm drejt muzikës së konceptit strukturor. Për të siguruar intensitetin dramatik, autori në parim nuk e shpërbën konceptin tematik dhe standardin formal tradicional (koha I formë sonate, koha II tripjesësh i përbërë me episod dhe kodë të vogël, koha III është e konceptuar në formën rondo sonatë, por me strukturë më të gjerë prej gjashtë seksionesh: (A-B-A1-C-B1-A2-kodë). Por brenda

këtyre kornizave, muzika i nënshtrohet përpunimit të dendur faktoror, ku celulat intervalore motivike (me burim tematik) dhe figuracionet ritmike të materialeve përbërëse ndërthuren mes tyre për të gjeneruar tërësinë logjike.

## Përfundime

Në një vlerësim përfundimtar mbi muzikën shqiptare të dhomës së gjysmës II të shekullit XX, mund të pohohet se, që prej vitit 1956, kur Tish Daija kompozoi kuartetin e tij të harqeve, ajo hyri përfundimisht në procesin e konsolidimit të profesionalizmit. Qasjet drejt këtij të fundit ecin paralelisht me ato të muzikës shqiptare në tërësi, sipas fazave përkatëse. Viti 1956, krahas kuartetit të Dajisë, shënon edhe datën e krijimit të simfonisë së parë shqiptare, të kompozuar nga Çesk Zadeja. Në të dy rastet, krahasimet përkatëse me autorët paraardhës të periudhës së parë paraprofesioniste (1910-1940) do të ishin efikase. Në ndryshim nga Lec Kurti, që në duot, triot dhe kuartetet më shumë se

sa në specifikat kompozicionale të gjinive përqendrohet te loja në ansambël (duo, trio, kuartet) dhe shkrimi instrumental, Tish Daija në kuartetin e tij i bashkërendon këto dy kërkesa për t'iu përgjigjur veçorive të gjinisë. I njëjti krahasim është i vlefshëm midis simfonisë së At Martin Gjokës *Dy lule mbi vorr të Skanderbegut* (1919) dhe Simfonisë në La minor të Zadesë. Me pak fjalë vitet 1950-60 përcaktojnë përfundimisht trajtimin e gjinive mbi bazën e standardeve tradicionale dhe jo thjesht si një mundësi për të shkruar në formacione instrumentale si duo, trio apo kuartet. Në vazhdimësi të procesit të konsolidimit të fizionomisë tradicionale, këtyre kritereve i përmbahet edhe Kuarteti Nr. 1 i Tonin Harapit.

Në dy dekadat në vazhdim 1970-90, muzika shqiptare e dhomës reflektoi ndryshimet e reja që solli koha. Veprat e shkruara në këtë fushë janë të pakta, por dy prej tyre mund të konsiderohen vërtet domethënëse. Përkatësisht, Sonata

për Violinë e Piano e Çesk Zadesë dhe Kuarteti i harqeve i Feim Ibrahimit dëshmojnë dy prirjet themelore zhvilluese që karakterizojnë ato vite: 1) spikatjen e individualiteteve krijuese përmes zhvillimit të një gjuhe të elaboruar kombëtare; dhe 2) kërkesën e afrimit të muzikës shqiptare me zhvillimet bashkëkohore të shekullit XX. Me sonatën e tij, Zadeja finalizoi përpjekjet e kahershme për kërkimin e një shprehjeje origjinale përmes përpunimit sistematik të elementeve me prejardhje nga karakteristikat gjuhësore folklorike. Nga ana tjetër, me kuartetin e harqeve Ibrahimit i hapi rrugë përfundimisht procesit të kalimit nga muzika tradicionale drejt asaj moderne shqiptare.

Së fundi duhet shënuar, që muzika e dhomës mbetet ndoshta fusha më pak e ndikuar nga propaganda politike. Me përjashtime të pakta (triot e L. Dizdarit), veprat e shkruara në këtë fushë paraqiten pa tituj programatikë, pra të përfshira në kategorinë e muzikës absolute.

## REFERENCAT

- Chaplin, E. William. 2013. *Analysing Classical Form*, Oxford University Press.
- Çefa, Sandër. 1965. "Shënime kritike rreth dy veprave të kompozitorit Tonin Harapi: Sonata në e-moll dhe Kuarteti i harqeve në D-dur, Tiranë: Revista "Nëntori"
- Çefa, Sandër. 1978. *Shënime kritike rreth dy veprave të kompozitorit Tonin Harapi*, Tiranë: SHBLU
- Dema, Ilirjana. 2010. *Gergj Antoniu, një jetë në violonçel*; Studim monografik, Tiranë: Shtëpia Botuese FLESH.
- Duka, Valentina. 2007. *Historia e Shqipërisë 1912-2000*, Tiranë: Shtëpia Botuese "Kristalina-KH"
- Frashëri, Kristo. 2008. *Histori e Popullit Shqiptar – IV*, Tiranë: Botimet Toena.
- Hysi, Fatmir. 1992. "Çfarë do të mbetet nga arti dhe letërsia?", *Gazeta Drita*, 8 prill.
- Ibrahimit, Vera. 2023. *Vikama e Tingullit*, Tiranë: Onufri.
- Instituti i Lartë i Arteve, ILA. 1989. *Historia e muzikës shqiptare*, Volume 2, Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Universitar
- Krantja, Mustafa. 1954. "Folklorizëm dhe formë nacionale në muzikë", *Revista Nëntori*.
- Lara, Kozma. 1992. "Për një vështrim të ri të krijimtarisë", *Gazeta Drita*, 17 nëntor.
- Leotsakos, George. 2001. *The New Grove, Ibrahimit Feim, Dictionary of Music and Musicians*, 2nd Ed., Vol. 12, Oxford University Press
- Sokoli, Ramadan. 1965. *Folklori muzikor shqiptar*, Tiranë: Mihal Duri

- Shupo, Sokol. 2002. *Enciklopedia e muzikës shqiptare* (vëll. I), Tiranë: ASMUS
- Shuteriqi Prela, Zana. 2019. *Muzika Shqiptare. Pjesa e parë (1878-1940)*, Tiranë: Akademia e Shkencave
- Shuteriqi, Zana. 1976. "Mbi zhvillimin e muzikës sonë instrumentale të dhomës, *Revista Nëntori*, nr. 9, shtator.
- Tole, Vasil. 2022. *Çesk Zadeja në muzikën shqiptare* (jeta dhe vepra), Prishtinë: ASHAK.

## ABSTRACT

This paper focuses on the second phase in the development of chamber music in Albania, aiming to explore the processes involved in cultivating this professional musical genre in the country from 1945 to the end of the 1990s. Following a historical-analytical methodology, the study examines the most representative composers and their respective works. Among them are T. Daija with the First String Quartet (1956), T. Harapi with String Quartet No. 1 (1963), Limos Dizdari with Trio No. 1 for violin, cello, and piano (1974), Ç. Zadeja with the Sonata for violin and piano (1974), and F. Ibrahimimi with the String Quartet (1989). The analysis of this body of work leads to several conclusions: (1) chamber music occupies an important place in the musical creativity of the period; (2) the approach to genres is determined by their standard formal and dramaturgical requirements; and (3) unlike the general orientation of Albanian music of the time toward the formation of a national musical identity, Albanian chamber music preserved a traditionalist core, shaped by the aesthetics of 19th-century Romanticism, early 20th-century late Romanticism, and influences from Russian composers of the late 19th and 20th centuries. Based on these models, it clearly developed as a national music, with extensive use of musical material derived from folklore and traditional folk music.

**Keywords:** *Albanian musicians, professional music, chamber music, trio, quartet.*

NGA DIALOGU I HAPUR TE MONITORIMI  
I FSHEHTË: NDËRMJETËSIMI PRINDËROR,  
KONTROLLI DHE BESIMI NË MARRËDHËNIEN  
PRIND-FËMIJË NË EPOKËN  
DIGJITALE NË SHQIPËRI

Monika TAÇI

*Departamenti i Punës dhe Politikës Sociale*

*Fakulteti i Shkencave Sociale*

*Universiteti i Tiranës*

E-mail: monikacenameri@yahoo.com

Eris DHAMO

*Departamenti i Punës dhe Politikës Sociale*

*Fakulteti i Shkencave Sociale*

*Universiteti i Tiranës*

E-mail: eris.dhamo@unitir.edu.al

---

PËRMBLEDHJE

Revolucioni digjital ka transformuar ndjeshëm praktikatat e prindërimit dhe mënyrat e komunikimit prind-fëmijë, veçanërisht gjatë adoleshencës, një periudhë e karakterizuar nga ndryshime të shpejta zhvillimore. Ky studim synon të eksplorojë praktikatat e prindërimit digjital pozitiv si mekanizma komunikimi dhe ndërveprimi që nxisin besimin prind-fëmijë në realitetin shqiptar. Për realizimin e këtij kërkimi është përdorur një qasje cilësore me dizajn eksplorues, duke zhvilluar 19 intervista të thelluara dhe dy fokus grupe me prindër të adoleshentëve të moshës 13-16 vjeç në qytetin e Tiranës. Të dhënat e mbledhura gjatë periudhës dhjetor 2024 -mars 2025 u analizuan përmes analizës tematike. Gjetjet kryesore tregojnë se prindërit alternojnë ndërmjet formave të ndërmjetësimit aktiv, kufizues dhe monitorimit të fshehtë, praktika këto të ndikuara shpesh nga pasiguria, normat kulturore dhe perceptimi i ulët i kontrollit prindëror. Studimi evidenton se dialogu i hapur, fleksibiliteti dhe modelimi prindëror

janë elementë kyç për ndërtimin e besimit dhe ruajtjen e lidhjes emocionale në mjedisin digjital. Analiza pasqyron gjithashtu një ndarje gjinore në prindërimin digjital, ku nënat mbajnë peshën kryesore të ndërmjetësit të përditshëm, ndërsa baballarët priren të ndërhyjnë kryesisht si autoritet në situata të perceptuara si serioze. Punimi konkludon se prindërimi digjital pozitiv duhet të bazohet në dialog dhe prani emocionale, duke theksuar se bashkëjetesa me teknologjinë përmes mirëkuptimit është më efektive sesa përpjekjet për kufizim absolut. Ky hulumtim ofron një kontribut shkencor duke analizuar kontekstualisht prindërimin digjital në Shqipëri dhe nevojën për strategji të bazuara në përgjegjshmëri të ndërsjellë.

**Fjalë kyçe:** *prindërim digjital, adoleshencë, komunikim prind-fëmijë, besim, media sociale.*

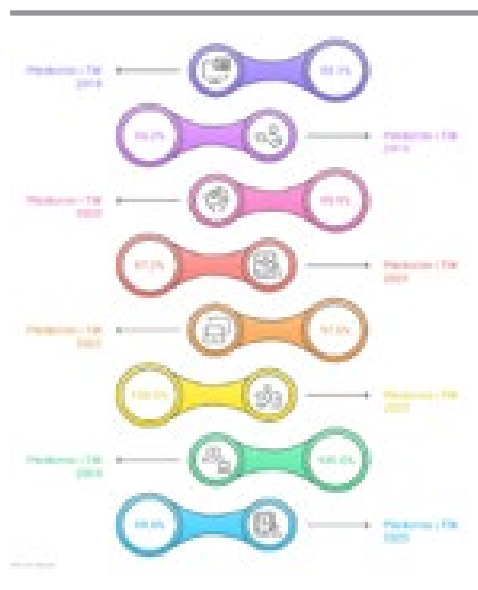
Dr. **Monika TAÇI** është pedagoge me kohë të plotë në Departamentin e Punës dhe Politikës Sociale, Fakulteti i Shkencave Sociale, Universiteti i Tiranë, ku zhvillon mësimdhënie dhe kërkim shkencor që prej vitit 2008. Ajo ka përfunduar studimet pasuniversitare në “Punë Sociale” në (2008) dhe në 2014 ka marrë gradën “Doktor” në Punë Sociale. Ka marrë pjesë në projekte kombëtare dhe ndërkombëtare. Ajo aderon dhe kontribuon në rrjete profesionale kombëtare dhe ndërkombëtare të punës sociale. Fusha e botimeve të saj përfshin tematika mbi të rinjtë dhe teknologjinë, internetin dhe rrjetet sociale, zhvillimin psiko-social të adoleshentëve, sfidat e edukimit dhe prindërimit në kontekste digjitale, si edhe etikën e punës sociale”.

Prof. Asoc. Dr. **Eris DHAMO** është pedagoge dhe kërkuese në fushën e shkencave sociale, me ekspertizë në politika sociale, te drejtat, çështje gjinore dhe mbrojtje sociale. Me përvojë të konsoliduar akademike dhe kërkimore, ajo kontribuon në zhvillimin e studimeve shkencore, promovimin e praktikave të bazuara në evidencë dhe përmirësimin e politikave sociale në Shqipëri.

## Hyrje

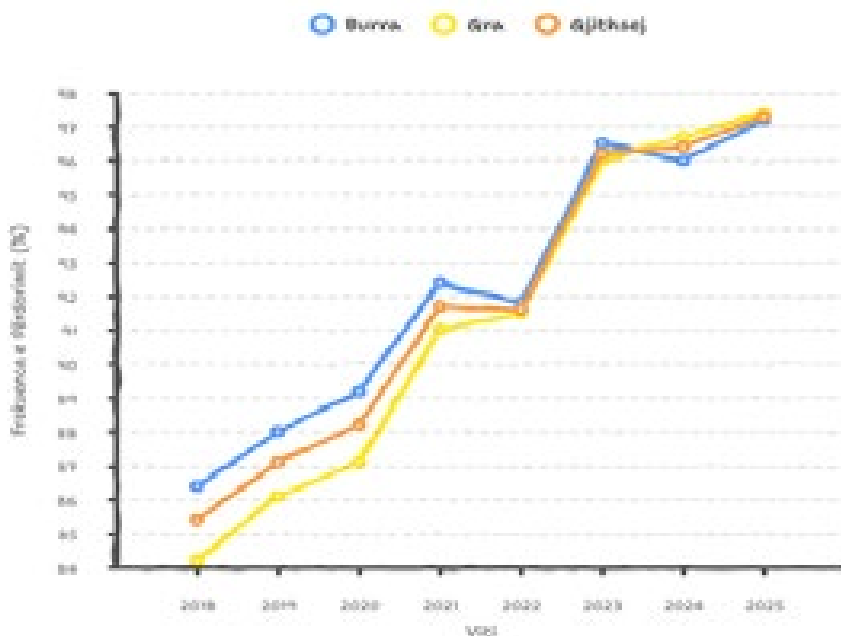
Sot, në epokën digjitale, përballemi gjithnjë e më shpesh me shqetësime lidhur me prindërimin e adoleshentëve, pasi përhapja e shpejtë e teknologjive dixhitale dhe rritja e aksesit në rrjetet sociale kanë sjellë sfida dhe ankth të shtuar për prindërimin dixhital. Mjedisi dixhital i shtëpisë në shumicën e rasteve përcakton se cilat praktika të prindërimit dixhital ndodhnin, kjo në kushtet kur familjet kanë një numër të madh pajisjesh si tableta me aplikacione të ndryshme, kompjutera, të paktën një televizor smart apo televizor me ekran të madh, telefona celularë jo vetëm për prindërit, por dhe për fëmijët, kompjuter (PC), ndonjëherë dhe altoparlantë dhe sistem zëri, monitorë në dhomat e gjumit të fëmijëve të vegjël, iPad, etj; gati “gjithçka”. Numri dhe lloji i teknologjive dixhitale ndryshon midis familjeve duke u dhënë fëmijëve akses të ndryshëm jo vetëm në mundësitë për përdorim, në numrin e

*Shpeshësia e përdorimit të TIK në Shqipëri tek grupmosha 16 - 24 vjeç, për vitet 2018-2025, në %*



platformave dhe rrjeteve ku mund të bëjnë pjesë, por dhe në kushtrëzimin e prindërve në zgjedhjen e praktikave për secilin rast

*Shpeshhtësia e përdorimit të TIK në Shqipëri tek grupmosha 16 - 24 vjeç, sipas gjinisë, për vitet 2018-2025, në %*



[Burimi: Instituti i Statistikave (INSTAT)- Shpërndarja e shpeshhtësisë së përdorimit të TIK sipas gjinisë 2018-2025 në %]

familjar, dhe në varësi të numtit dhe moshës së fëmijëve. Bazuar në perspektivën e tyre, prindërit vendosin se si fëmijët përdorin teknologjitë dixhitale në shtëpi (Neumann, 2018; Soyooof et al., 2024). Studimet kryesisht janë të fokusuar jo vetëm në ndikimin që teknologjitë dixhitale kanë në mirëqenien e adoleshentëve, por dhe në sfidat që prindërit kanë kur kërkojnë të adresojnë shqetësimet e tyre, ndonjëherë pa një plan veprimi të qartë. Ne duhet të kuptojmë sesa të shumta janë fushat që janë anashkaluar në studime mbi këtë çështje siç është shqyrtimi i përdorimeve pozitive të teknologjive dixhitale, njohja e ndikimit reciprok (dhe ai adoleshentë-prind) duke i kushtuar vëmendje heterogjenitetit nëpër familje dhe ekologjive sociale jo-prindërore të mbështetjes dhe monitorimit. Një përqindje e lartë studimesh kanë demonstruar përfitime të konsiderueshme të

fëmijëve të vegjël që fitojnë një sërë aftësish, përmes përdorimit të teknologjive dixhitale në shtëpi dhe vetëm 16.12% e studimeve raportojnë efekte negative të teknologjive dixhitale në kontekstin shtëpiak, duke përfshirë shpërqendrimin, sjelljen agresive dhe vetëbesimin e rremë (Soyooof, Reynolds, Neumann, Scull et al., 2024). Epoka digjitale ka sjellë një transformim të thellë në mënyrën sesi adoleshentët rriten dhe ndërveprojnë me botën përreth tyre, duke vendosur prindërit përballë sfidave të reja, të panjohura më parë në procesin edukues. Adoleshenca është ndër grupmoshat më të ekspozuara dhe më aktive në përdorimin e teknologjive të informacionit dhe komunikimit (TIK), duke kaluar pjesën më të madhe të kohës në mjedise virtuale. Sipas studimit “Adoleshentët, Mediat Sociale dhe Teknologjia 2022” në SHBA, përqindja e adoleshentëve që përdorin

internetin “çdo ditë” është rritur nga 92% në vitin 2014-2015, në 97% në vitin 2022 (Vogels, Gelles & Massarat, 2022), duke reflektuar një tendencë globale drejt digjitalizimit intensiv të përvojës së adoleshentëve. E njëjta dinamikë është e dukshme edhe në Shqipëri, ku adoleshentët përbëjnë një segment pothuajse tërësisht të lidhur me botën digjitale. Është pothuajse e pamundur të gjesh, një adoeshent pa një celular të lidhur me internet, apo pa qenë pjesë e një rrjeti social.

Të dhënat e Institutit të Statistikave (INSTAT) për vitet 2018-2025 tregojnë se përdorimi i internetit në grupmoshën 16-24 vjeç ka arritur përqindjen (99.4%) për frekuencën “disa herë në ditë”, duke dëshmuar një penetrim të madh të TIK-ut në jetën e përditshme të të rinjve.

Për më tepër, edhe përdorimi i internetit nga vetë prindërit ka ndjekur një trajektore në rritje, pa dallime të konsiderueshme gjinore, çka tregon një prani të dyfishtë familjare në botën online (INSTAT, 2025).

Në kontekstin e këtij realiteti gjithnjë e më të ndërthurur me teknologjinë, ndërmjetësimi prindëror paraqitet si një komponent qenësor në kuptimin dhe orientimin e sjelljeve dixhitale të fëmijëve. Literatura ekzistuese sugjeron se marrëdhënia prind-fëmijë në hapësirat virtuale ndikohet ndjeshëm nga mënyra se si adoleshentët e përvetësojnë dhe përdorin teknologjinë (Dürager & Livingstone, 2012). Kjo nënkupton një nevojë të qartë që prindërit të rishikojnë dhe përshtatin praktikatat e tyre edukative në përputhje me zhvillimet teknologjike, përmes një ndërmjetësimi aktiv që përfshin mbikëqyrje të arsyeshme, dialog të hapur dhe modelim të qëndrueshëm të sjelljes (Livingstone et al., 2015). Milford et al. (2022) në studimin e tyre nxorën në pah, prindërit dhe kujdestarët si ndikuesit kryesorë për

të përmirësuar, kufizuar dhe menaxhuar ndërveprimet dixhitale të fëmijëve.

## Shqyrtim literature

### *Qasje teorike të integruara*

Për të kuptuar më gjerësisht ndërveprimin kompleks midis prindërimit, teknologjisë dhe zhvillimit të adoleshentëve, ky studim mbështetet gjithashtu në dy teori themelore ndërdisiplinore: Teoria e Sjelljes së Planifikuar (Ajzen, 1991); Teoria e Sistemeve Ekologjike (Bronfenbrenner, 1979). Integrimi i këtyre dy teorive lejon një lexim të balancuar të sfidave të prindërimit digjital- si një bashkëjetesë midis qëndrimeve personale, strukturave sociale dhe vetë ndikimit formësues që teknologjia ushtron mbi mënyrën sesi fëmijët dhe prindërit ndërveprojnë në një realitet të ri kulturor dhe komunikativ.

### *Korniza Teorike: Prindërimi dhe Ndërmjetësimi në Epokën Digjitale*

Koncepte të rëndësishme që lidhen me prindërimin dhe sjelljen e adoleshentëve janë zhvilluar në dekada të ndryshme, duke nisur nga klasifikimi i stileve të prindërimit të propozuar nga Diana Baumrind (1966), e cila hodhi themelet për kuptimin e mënyrave se si prindërit ndikojnë në zhvillimin psikosocial të fëmijëve. Me avancimin e teknologjisë dhe përhapjen masive të internetit, vëmendja e studimeve është zhvendosur drejt mënyrës sesi prindërit menaxhojnë dhe ndërmjetësojnë përvojën digjitale të fëmijëve të tyre (Valcke et al., 2010). Në literaturën bashkëkohore, një nga konceptet kyçe është ai i ndërmjetësimit prindëror, i cili përkufizohet si një seri strategjish që synojnë të maksimizojnë përfitimet e përdorimit të internetit dhe të reduktojnë rreziqet që lidhen me të (Livingstone et al., 2017). Sipas modelit të propozuar

nga Livingstone et al. (2011), pesë janë format më të njohura të ndërmjetësimit prindëror: (a) ndërmjetësimi aktiv i përdorimit, që përfshin diskutimin dhe ndarjen e aktiviteteve online me fëmijët; (b) ndërmjetësimi aktiv i sigurisë, që konsiston në shpjegimin e rreziqeve dhe ndihmën përballë vështirësive në internet; (c) ndërmjetësimi kufizues, i cili vendos kufij kohorë apo përmbajtjesorë në përdorimin e teknologjisë; (d) kufizimet teknike, përmes përdorimit të filtrave apo mjeteve monitoruese; dhe (e) monitorimi pasiv, që nënkupton shqyrtimin e aktivitetit online të fëmijëve pas përdorimit. Studimet empirike tregojnë se ndërmjetësimi aktiv është forma më e përhapur si në SHBA ashtu edhe në Evropë. Clark (2013) vëren se shumica e prindërve amerikanë preferojnë dialogun dhe bisedën si strategji kryesore ndërmjetësimi, ndërsa në studimet evropiane (Kirwil, 2009; Livingstone et al., 2011; Livingstone et al., 2012), ndërmjetësimi aktiv renditet si praktika më e zakonshme ndër prindërit e fëmijëve të moshës 9-16 vjeç, e ndjekur nga udhëzimet për sigurinë dhe kufizimet teknike.

*Strategjitë e ndërmjetësimit prindëror në përdorimin e internetit nga adoleshentët*

Përpjekjet dhe strategjitë prindërore për të kuptuar, mbështetur dhe rregulluar aktivitetin dixhital të fëmijëve përcaktojnë mjediset fillestare dixhitale të fëmijëve (Fidan & Olur, 2023). Në literaturën bashkëkohore, ndërmjetësimi prindëror konsiderohet si një element kyç në menaxhimin e marrëdhënies fëmijë-internet. Raporti EU Kids Online 2020, i zhvilluar në 19 vende evropiane ndërmjet vjeshtës së vitit 2017 dhe verës së vitit 2019, ka konsoliduar termin “ndërmjetësim prindëror”, duke e konceptuar atë si përpjekjen sistematike të prindërve për të ndikuar në përvojën dixhitale të fëmijëve

të tyre (Livingstone et al., 2017). Ky raport dallon dy forma themelore të ndërmjetësimit: ndërmjetësimin mundësues dhe ndërmjetësimin kufizues. Ndërmjetësimi mundësues përfshin praktika që synojnë fuqizimin e fëmijëve për një përdorim aktiv, të sigurt dhe zhvillues të internetit. Në këtë kategori përfshihen ndërmjetësimi aktiv (diskutimi me fëmijët dhe ndarja e përbashkët e përvojës online) si dhe monitorimi teknik, që nënkupton përdorimin e teknologjisë për të ndjekur aktivitetin dixhital të fëmijëve në mënyrë jo-invazive. Nga ana tjetër, ndërmjetësimi kufizues përqendrohet në kufizimin e kohës së përdorimit ose të përmbajtjeve të aksesueshme, me qëllim reduktimin e ekspozimit ndaj rreziqeve virtuale. Sipas analizave të raportit, ndërmjetësimi aktiv rezulton të jetë strategjia më e dëshirueshme, pasi lidhet pozitivisht me zhvillimin e aftësive digjitale, rritjen e vetëdijes ndaj përmbajtjes online dhe përgatitjen e fëmijëve për të menaxhuar situata të mundshme problematike në internet (W. & Lwin, 2017). Megjithatë, ndërmjetësimi kufizues, ndonëse efektiv në uljen e ekspozimit ndaj rreziqeve, është lidhur me ulje të kompetencave digjitale dhe një përgatitje më të dobët të fëmijëve për t'u përballur në mënyrë autonome me sfidat që sjell interneti (Livingstone et al., 2017). Gjetjet empirike të EU Kids Online tregojnë gjithashtu diferenca të ndjeshme ndërkombëtare në praktikën e ndërmjetësimit aktiv. Në 12 nga 19 shtetet e studiuara, shumica e fëmijëve raportojnë se prindërit e tyre flasin me ta, të paktën ndonjëherë, për aktivitetet online. Në Gjermani, Francë dhe Kroaci, më shumë se 80% e fëmijëve përfshihen në këto dialogë, ndërsa në vende si Zvicra, Spanja, Polonia dhe Republika Çeke, mbi gjysma e të rinjve pohojnë se nuk diskutojnë thujtë asnjëherë me prindërit për përvojën e tyre

digjitale (Smahel et al., 2020). Ndërkohë, rishikimet e fundit të literaturës theksojnë se cilësia e marrëdhënies prind-fëmijë dhe klima komunikative në familje janë faktorë përcaktues në parandalimin e rreziqeve online. Elsaesser et al. (2017) argumentojnë se ngrohtësia, bashkëpunimi dhe dialogu janë dukshëm më efektive sesa përdorimi i kufizimeve teknike apo strategjive kontrolluese. Përkundrazi, qasjet e rrepta dhe autoritare mund të çojnë në sjellje shmangëse nga ana e fëmijëve dhe në mospajtim me autoritetin prindëror (Third et al., 2019; Livingstone & Blum-Ross, 2020). Në këtë linjë, një numër autoritetesh profesionale, përfshirë Akademinë Amerikane të Pediatriës, rekomandojnë ndërmjetësimin aktiv dhe bashkëpërdorimin e teknologjisë si praktikat më të balancuara dhe efektive në ndërtimin e një marrëdhënieje të shëndetshme midis prindërve dhe fëmijëve në botën digjitale (Strasburger et al., 2013). Studimet kanë evidentuar që prindërit i njohin ndikimet negative të medias sociale në sjelljen e fëmijës së tyre, dhe kjo shoqërohet me mënyrën se si ata e shohin zhvillimin e funksionimit ekzekutiv të fëmijës së tyre (Milford et al. 2022). Rezultatet e studimeve theksojnë rëndësinë e edukimit të prindërve në lidhje me rolin e medias sociale në formësimin e sjelljes së fëmijës së tyre dhe funksioneve ekzekutive të shoqëruara (Milford et al. 2022).

## Aspekte metodologjike

### *Dizajni Studimor*

Ky studim mbështetet në një qasje kërkimore cilësore, pasi natyra eksploruese e studimit na mundëson të evidentojmë perceptimet e pjesëmarrësve dhe përvojat e tyre me praktikatat e suksesshme të prindërimit digjital. Natyra induktive e kërkimit cilësor lejon eksplorimin e temave të pahetuara

sa duhet dhe mund të kontribuojë në gjenerimin e hipotezave të reja duke rritur njohuritë rreth fenomeneve shoqërore dhe duke kapur pikëpamjet e personave të përfshirë, bazuar në përvojat e tyre të përditshme (Braun dhe Clarke, 2006; Merriam, 2014). Studiueset zgjodhën një studim kërkimor cilësor mbi atë sasi pas pas besojnë se ky është një problem dhe kërkon shqyrtim në vend që ta shohin vetëm nga një këndvështrim numerik ose i matshëm (Creswell & Poth, 2008). Prandaj, qëllimi i studimit ishte të identifikonte komponentët e prindërimit digjital, të cilët janë lënë pas dore ose nuk janë trajtuar deri më tani. Ky është një studim me fokus eksplorues, me synimin për të kuptuar në thellësi përvojat dhe qëndrimet e prindërve ndaj sfidave të prindërimit në kontekstin e shoqërisë digjitale. Metoda e kërkimit cilësor përdor supozime dhe korniza të ndryshme për të hetuar një problem që ndikon një person të vetëm ose një grup njerëzish (Creswell & Poth, 2018). Studimi aktual u krye duke përdorur një metodë konvencionale të analizës cilësore të përmbajtjes.

### *Pjesëmarrësit*

Pjesëmarrësit ishin të gjithë prindër të adoleshentëve, (mosha 13-16 vjeç), të cilët ndjekin arsimin bazë në ciklin e lartë në pesë shkolla publike në Tiranë. të cilët u përzgjedhën duke përdorur kampionimin homogjen të qëllimshëm, brenda të cilit u aplikua variacion maksimal (moshë, arsim, profesion). Kampionimi i qëllimshëm është zgjedhja më e mirë kur studiuesi ka nevojë për një grup njerëzish që janë më të njohur me fenomenin e kërkimit (Creswell & Poth, 2018). Procesi i marrjes së kampionimit vazhdoi deri në pikën e ngopjes së të dhënave. Përzgjedhja e kampionit me variacion maksimal synon të marrë një grup të larmishëm pjesëmarrësish të përshtatshëm për t'iu përgjigjur pyetjeve

të kërkimit (Schwandt, 2014). Të dhënat u ngopen me 19 pjesëmarrës (12 gra dhe 7 burra), në procesin e intervistave të thelluara dhe nuk doli asnjë informacion i ri në intervistën e fundit.

Për të pasuruar më tej analizën dhe për të identifikuar dinamika grupore në raport me përdorimin e teknologjisë, janë zhvilluar gjithashtu edhe fokus grupe me pjesëmarrës të përzgjedhur nga e njëjta kategori. Fokusgrupet e formuara ishin 2, në të parin kishte 7 pjesëmarrës dhe në të dytin 11 pjesëmarrës. Kriteret e përfshirjes ishin gatishmëria për të marrë pjesë në këtë studim, të kesh të paktën një fëmijë në moshën 13-16 vjeç, fëmija të jetë përdorues i teknologjisë për më shumë se 3 orë në ditë, fëmija të jetë aktiv dhe i përfshirë në media sociale. Kriteri i përjashtimit ishte largimi nga studimi në çdo fazë të mbledhjes së të dhënave për të gjithë pjesëmarrësit. Pasi morën pëlqimin e informuar nga pjesëmarrësit dhe shpjeguan objektivat e studimit, studiueset u siguruan

pjesëmarrësit se informacioni i dhënë prej tyre dhe identiteti i tyre do të mbeteshin plotësisht konfidencial. Pjesëmarrësit u siguruan gjithashtu se bisedat e regjistruara do të fshiheshin pasi të përfundonte analiza. Pyetjet e intervistës u formuluan në mënyrë koherente duke shqyrtuar literaturën si dhe duke anketuar ekspertë të fushës. Në intervistë gjendeshin pyetje gjysmë të strukturuar me pyetje të hapura dhe pyetje pasuese për të inkurajuar pjesëmarrësit të ndanin përvojat e tyre. Shembuj të pyetjeve ishin: “A mund ta përkufizoni prindërimin gixhital?” dhe “Çfarë metodash sjelljeje përdorin prindërit e suksesshëm për të rritur fëmijët e tyre në epokën digjitale?” Për më tepër, pyetje pasuese (A mund të shpjegoni më shumë rreth kësaj? ose Çfarë doni të thoni?) u kërkuan për sqarime të mëtejshme. Çdo intervistë zgjati 35-65 minuta, dhe koha dhe vendi i intervistës u përcaktuan paraprakisht nga studiueset me pëlqimin e pjesëmarrësit. Fokus grupet u organizuan në dy mjedise të ndryshme,

**Tabela 1:** Të dhënat demografike të pjesëmarrësve në studim

	Intervista	Fokus Gupe
Mosha		
≤ 39	11	6
40-49	7	9
≥ 50	1	3
Gjinia		
Burrë	7	13
Grua	12	5
Status martesor		
Martuar	15	16
I/E Ve	1	-
Divorcuar	3	2
Punësimi		
Shtëpiak (e)	1	5
I/E Punësuar	8	6
I/E Vetëpunësuar	10	7
Edukimi		
Elementar	-	1
I/E Mesëm	2	1
I/E Lartë	17	16

njëri në qendër të Tiranës dhe tjetri në periferinë verilindore, në mjedise lehtësisht të aksesueshme nga prindërit.

Të gjithë pjesëmarrësit janë kontaktuar përmes një ftese paraprake, ku janë informuar për qëllimin e studimit dhe janë dakordësuar në mënyrë vullnetare për të marrë pjesë në intervista dhe diskutime. Procesi i grumbullimit të të dhënave është zhvilluar gjatë periudhës dhjetor 2024-mars 2025. Tabela 1 tregon karakteristikat demografike të pjesëmarrësve.

## Analiza e të dhënave

Të dhënat e mbledhura u analizuan duke përdorur analizën tematike, e cila është një teknikë për njohjen, analizimin dhe raportimin e modeleve në të dhënat cilësore. Kjo teknikë e analizës së të dhënave përdoret për të transformuar të dhënat e shpërndara dhe të larmishme në të dhëna të pasura dhe të detajuara. Analiza tematike lejoi identifikimin e temave dhe nën-temave kritike në zhvillim e sipër dhe informacionit të rëndësishëm dallues (Clarke & Braun, 2014; Vaismoradi et al. 2013). Kodimi fillestar induktiv i të dhënave të intervistës grupoi fjalë, fraza ose ngjarje me kuptime të ngjashme në të njëjtën kategori (Clarke & Braun, 2014). Analiza u përqëndrua në identifikimin e praktikave pozitive të prindërimit digjital dhe mekanizmave komunikuese e ndërvepruese që nxisësin besimi prind-fëmijë. Dy studiuëset (M.T & E.Dh) koduan në mënyrë të pavarur të dhënat, përpara se të diskutonin kodet për të thelluar interpretimin. Organizimi i temave ishte teorikisht i orientuar, ato u zhvilluan përmes një procesi përsëritës, të mbështetur nga diskutime të rregullta. Praktikrat e prindërimit dixhital dhe strategjitë e ndërveprimit dolën si tema kryesore, të cilat më pas u përdorën si një

lente për të analizuar më tej në mënyrë deduktive grupet e të dhënave. Analiza dha një pasqyrë se çfarë përfshinte secila praktikë dhe strategji e prindërimit dixhital dhe strukturoi gjetjet. Ngopja e të dhënave u vlerësua jo vetëm në nivelin e përsëritjes së kodeve, por edhe në nivelin e thellësisë dhe pasurisë së kuptimeve të përvojave të raportuara, në përputhje me dallimin midis ngopjes së kodeve dhe ngopjes së kuptimit (Hennink et al., 2017; Guest et al., 2013).

Analiza tematike u krye në këtë studim në gjashtë hapa: Njohja me të dhënat, gjenerimi i kodeve parësore, kërkimi i temave, rishikimi i kodeve dhe rishikimi i temave, përcaktimi dhe emërtimi i temave dhe përgatitja e një raporti gjetjesh (Braun & Clarke, 2006). Besueshmëria e të dhënave në këtë studim u kontrollua duke përdorur katër kritere të veçanta (besueshmëria, transferimi, konfirmueshmëria dhe besueshmëria) të propozuara nga Guba dhe Lincoln (1994). Për të vlerësuar besueshmërinë e të dhënave, pas analizimit të secilës intervistë, përmbajtja e saj u diskutua me pjesëmarrësit, në formën e një konfirmimi vërtetësie, për të garantuar besueshmërinë e rezultateve dhe për të aplikuar rishikimet e nevojshme. Për të rritur transferimin e gjetjeve, të intervistuarit u përzgjedhën me variacion maksimal në aspektin e profesionit, arsimit dhe moshës për të eksploruar fenomenin në fjalë në një mjedis të zgjeruar. Për të siguruar konfirmueshmërinë e gjetjeve, dy studiuëset shqyrtuan raportet dhe transkriptet dhe konfirmuan saktësinë e gjetjeve.

Në respekt të standardeve etike të kërkimit shkencor, pjesëmarrësit janë informuar për të drejtën e tyre për të refuzuar ose ndërprerë pjesëmarrjen në çdo moment, si dhe për garantimin e anonimatit dhe konfidencialitetit të informacionit të ofruar. Të dhënat e mbledhura janë trajtuar me kujdes të veçantë për të shmangur çdo

formë identifikimi dhe për të mbrojtur privatësinë individuale të subjekteve të përfshira në hulumtim.

### *Objektivat specifikë të studimit*

Të eksplorojë përvojat dhe kuptimet që prindërit shqiptarë i atribuojnë prindërimit digjital, duke analizuar mënyrat se si ata përjetojnë dhe interpretojnë sfidat e rritjes së adoleshentëve (13-16 vjeç) në një mjedis familjar të ndërmjetësuar nga teknologjia.

Të identifikojë dhe kategorizojë strategjitë e ndërmjetësimit prindëror në përdorimin e internetit dhe mediave sociale nga adoleshentët, si dhe tensionet komunikative dhe dilemat edukative që shoqërojnë këto praktika në nivel mikro dhe makrosocial.

Të analizojë rolin e dialogut, besimit dhe strukturave gjinore në ndërtimin dhe riformësimin e marrëdhënies prind-adoleshent në kontekstin digjital, duke evidentuar nevojën për modele të qëndrueshme të prindërimit digjital pozitiv dhe mbështetje institucionale.

Studimi paraqet një përmbledhje dhe sintezë gjithëpërfshirëse të të dhënave të grumbulluara mbi qëndrimet, praktikat dhe strategjitë e ndërmjetësimit prindëror. Vlen të përmendet se analiza u realizua në dy hapa. Në hapin e parë njëra nga studiueset analizoi të dhënat e intervistave dhe më pas të dhënat e focus grupeve u përdorën për të konfirmuara (ose jo) përfundimet e temave të nxjerra nga analiza e intervistave. Qëllimi i këtij studimi ishte të përshkruante përvojat e prindërve të fëmijëve adoleshentë në lidhje me përpjekjet e tyre për të kultivuar një mjedis teknologjik dhe digjital, sfidues për ta dhe për fëmijët e tyre të përfshirë gjatë në të. Ky hulumtim eksplori se si prindërit përballojnë sfidat e mirërritjes, ndërsa përbushin nevojat teknologjike të fëmijëve të tyre. Duke shqyrtuar

perspektivat e këtyre prindërve duke përdorur një pyetje qendrore kërkimore dhe tre nën-pyetje, u përftua një kuptim më i thellë në lidhje me strategjitë për një komunikim efektiv të përdorura nga prindërit e fëmijëve adoleshentë duke evidentuar dhe ndërhyrjet e integruara për të përmirësuar ndjenjat e mbështetjes, sigurisë dhe mbrojtjes së fëmijëve të tyre.

### **Diskutim i Gjetjeve**

Gjetjet e studimit tregojnë se përdorimi i hershëm dhe intensiv i pajisjeve digjitale dhe i mediave sociale po rikonfiguron mënyrën e ndërveprimit prind-fëmijë, duke e zhvendosur prindërimin nga forma tradicionale e kontrollit drejt strategjive të reja ndërmjetësimi prindëror. Prindërit raportojnë përdorimin e një spektri strategjish që variojnë nga dialogu i hapur dhe vendosja e rregullave, deri te monitorimi i fshehtë dhe ndërhyrjet reaktive pas situatave problematike online. Këto praktika reflektojnë tensionin midis dëshirës për mbrojtje dhe pasigurisë prindërore përballë një mjedisi digjital që perceptohet si i vështirë për t'u kontrolluar.

### *Strategji të shumëllojshme ndërmjetësimi prindëror në kontekstin digjital: ndërmjet normave, pasigurisë dhe ritmeve teknologjike*

Prindërit shqiptarë zbatojnë forma të ndryshme të ndërmjetësimit prindëror (parental mediation), të ndërtuara mbi përvoja personale, norma familjare dhe perceptime individuale mbi rrezikun digjital. Në mungesë të një modeli të institucionalizuar të prindërimit digjital, strategjitë ndërmjetësuese mbeten të fragmentuara dhe të varura nga niveli i vetëdijes dhe kontrollit që prindërit mendojnë se ushtrojnë mbi përdorimin e teknologjisë në familje.

Një pjesë e konsiderueshme e prindërve raportuan përdorimin e dialogut të drejtpërdrejtë dhe vendosjen e rregullave të qarta për përdorimin e internetit dhe mediave sociale. Këto praktika synojnë strukturimin e kohës online, mbrojtjen nga rreziqet dhe nxitjen e përgjegjshmërisë tek adoleshentët. Siç shprehet një nënë e një vajze 13-vjeçare (P6):

“...me vajzën time kam ndërtuar një dialog të hapur për përdorimin e internetit. Kemi diskutuar qartë sesa kohë duhet të kalojë online gjatë ditëve të javës dhe në fundjavë, si dhe arsytet pse kjo kohë duhet të jetë e kufizuar. Një nga rregullat më të rëndësishme që i theksoj vazhdimisht (për shkak të moshës 13 vjeçare) është që të mos komunikojë kurrë me persona të panjohur në internet. ‘Mos fol me të panjohur online’ është për ne një vijë e kuqe. Vendosja e kufijve për sjelljen online të vajzës time është shumë e rëndësishme për mua, megjithëse ndonjëherë bëhet e shumë e vështirë sepse vajza më tregon se ka bashkëmoshatarë, prindërit e të cilëve nuk i’u vendosin asnjë kufizim apo rregull në përdorimin e internetit apo sjelljen online.”

Në dritën e Teorisë së Sjelljes së Planifikuar (Ajzen, 1991), këto praktika pasqyrojnë ndikimin e bindjeve prindërore mbi rreziqet digjitale, normave subjektive të rolit prindëror dhe perceptimit të aftësisë për të ushtruar kontroll edukativ. Prindërit në studim shprehën pasiguri dhe mungesë udhëzimesh të qarta për rolin e tyre në epokën digjitale, veçanërisht në lidhje me përdorimin e mediave sociale nga vajzat. Në këto diskutime u evidentua një pasiguri e vazhdueshme e prindërve për kufirin midis asaj që ata e perceptojnë si ‘prind i mirë’ dhe ‘prind i keq’. Prindi i keq u përshkrua ai që është i paimentuar, nuk monitoron dhe nuk përfshihet në jetën

digjitale të fëmijës. Në të kundërt, prindi i mirë ai që përpiket të kuptojë, të vendosë kufij dhe të jetë i pranishëm, edhe pse kjo është e vështirë dhe shpesh pa modele të qarta. Nd’rsa babi i një vajze 16 vjeçare u shpreh se:

“E kuptoj që nuk është e mundur të kontrolloj në çdo moment komentet, mesazhet apo ndërveprimet online të vajzës sime. Megjithatë, përpikem të jem i vëmendshëm ndaj asaj që ajo poston dhe mënyrës se si komunikon në rrjetet sociale. Këtë nuk e shoh si kontroll, por si mbajtje të ‘syve hapur’ ndaj asaj që ndodh me vajzën time. Nuk e di nëse kjo më bën një prind të mirë apo një prind të keq.”

*Dimensioni makro: shteti si “super-prind” rasti i mbylljes së TikTok-ut*

Vendosja e rregullave për përdorimin e internetit nga fëmijët e moshës 13-16 vjeç perceptohet gjerësisht nga prindërit shqiptarë si një mekanizëm i rëndësishëm mbrojtës dhe edukativ i orientuar drejt menaxhimit të rreziqeve që shoqërojnë ekspozimin e adoleshentëve në hapësirën digjitale. Ky diskurs prindëror u reflektua edhe në vendimin e marrë nga qeveria shqiptare në dhjetor 2024 për mbylljen e përkohshme të platformës TikTok për një periudhë njëvjeçare, në një kohë kur ajo numëronte mbi një milion përdorues aktivë, kryesisht të rinj. Kjo ndërhyrje institucionale u motivua nga një ngjarje tragjike, ku një djalë 14-vjeçar humbi jetën pas një konflikti të nisur në rrjetet sociale, duke riafirmuar perspektivën sociologjike sipas së cilës hapësira digjitale nuk përbën një sferë të ndarë nga realiteti social, por një zgjatim të tij. Në opinionin publik shqiptar, vendimi për mbylljen e TikTok-ut u mirëprit gjerësisht nga prindërit e fëmijëve dhe adoleshentëve, të cilët e interpretuan atë si një akt mbrojtës të shtetit përballë

dështimit të mekanizmave individuale të kontrollit prindëror. Megjithatë, kjo masë u shoqërua edhe me kundërshtime nga një pjesë e shoqërisë civile dhe aktorë të tjerë publikë, të cilët argumentuan se ndalimi i plotë i platformave online përbën një zgjidhje problematike. Në këtë kuadër, u artikulua shqetësimi se masa të tilla kufizuese mund të bien ndesh me standardet e lirisë së shprehjes, duke iu referuar praktikës së Gjykatës Europiane të të Drejtave të Njeriut, e cila në disa raste ka konstatuar se kufizimet disproporcionale të aksesit në platformat digjitale mund të bien në kundërshtim me Konventën Europiane për të Drejtat e Njeriut. Qëndrimet e prindërve të adoleshentëve në këtë kontekst të polarizuar, pasqyrojnë nevojën për ti mbrojtur fëmijët. Kjo qasje reflektohet qartë edhe në dëshmitë prindërore. Siç shprehet nëna e një djali 15-vjeçar: “E kam ndaluar djalin tim të ndjekë influencër toksikë që promovojnë modele problematike të sjelljes mashkullore, si një influencer amerikano-britanik me iniciale A.T., i cili është shumë i përhapur në TikTok.” Shqetësime të ngjashme u evidentuan edhe lidhur me ndikimin e figurave publike shqiptare në rrjetet sociale. Disa prindër përmendën konkretisht influencën e një reperi shqiptar me iniciale R.R., i vetëquajtur si N, një figurë kontroverze, mjaft e ndjekur nga të rinjtë dhe adoleshentët, e kritikuar për promovimin e luksit ekstrem, dhunës dhe sjelljeve antisociale. Kjo figurë është përmendur në disa raste edhe në kontekste problematike ligjore, ndërkohë që paradoksalisht ka qenë i pranishëm edhe në materiale shkollore, duke nxitur konfuzion tek prindërit mbi mesazhet që u transmetohen të rinjve.

Kalimi nga masa ndëshkuese spontane drejt një qasjeje më reflektive dhe të negociuar u përshkrua nga disa

prindër si një përpjekje për të rindërtuar marrëdhënien edukative në kushte të reja digjitale. Kjo lëvizje është në përputhje me Teorinë e Sistemeve Ekologjike të Bronfenbrenner (1979), e cila e kupton sjelljen prindërore si produkt të ndërveprimit midis mikrosistemit familjar dhe faktorëve makrosocialë të epokës digjitale. Kjo konfirmohet dhe nga Nina (P 16) një nënë e një vajze 15-vjeçare:

“Përpara se të vendosnim disa rregulla për përdorimin e internetit në shtëpi, e gjeja veten duke fikur internetin, duke iu sekuestruar fëmijëve telefonin dhe duke i kërcënuar se nuk do t’ua ktheja. Shumë episode të tjera... Derisa një ditë vendosëm të ulëshim dhe ta zgjidhnim problemin e kohës së shpenzuar në internet përmes disa rregullave të përbashkëta.”

*Ndërmjetësimi prindëror i aktiviteteve online: kontroll i fshehtë dhe tensione komunikative*

Një temë e përsëritur në gjetjet e studimit ishte monitorimi i fshehtë i aktiviteteve online të adoleshentëve. Shumica e prindërve referojnë se kjo ndodh kryesisht e udhëhequr nga dëshira dhe përgjegjësia prindërore për të mbrojtur fëmijët ndërkohë kur mungojnë mjetet e tjera për ta bërë këtë në mënyrë të hapur e të besueshme. Kjo formë ndëveprimi shfaqet si përgjigje ndaj pasigurisë prindërore dhe perceptimit të ulët të kontrollit mbi hapësirën digjitale. Nëna e një vajze 14 vjeçare “I shikoj të gjitha postimet e vajzës time në Instagram, shoh kush e komenton dhe i bën like (pëlqen).....por hera-herës i marr edhe telefonin fshehurazi dhe ia kontrolloj” Prindërit raportuan praktika të tilla si kontrolli i pajisjeve pa dijeninë e fëmijëve apo krijimi i profileve të rreme për të ndjekur aktivitetin online. Kjo sjellje krijon “tensione komunikative” dhe mund të minojë besimin.

Në përputhje dhe me Teorinë e Sistemeve Ekologjike të Bronfenbrenner (1979), prindërit ndikojnë në mënyrë të drejtëpërdrejtë në mënyrën se si fëmijët ndërveprojnë me teknologjinë përmes zgjedhjeve që bëjnë në mikrosistemin familjar. Siç tregon Andi, një baba i një vajze 16-vjeçare (P12): “I blemë telefonin që kur ajo ishte në klasën e parë, sepse ndiheshim më të qetë që mund ta kontaktonim. Por për të qenë të sigurtë, ia kontrollonim telefonin fshehurazi, pa dijeninë e saj.” Një tjetër nënë përshkroi një rast ekstrem të kontrollit të fshehtë (P5): “Dy vjet më parë, hapa një profil fallco në internet me emrin e një vajze për të kontrolluar se çfarë bënte im bir online. Ai nuk e kuptoi asnjëherë.”

Këto praktika monitorimi, të cilat shpesh ndodhin jashtë një kornize të qartë etike apo komunikative, përfaqësojnë një përpjekje për të ruajtur kontrollin në një mjedis ku perceptohet mungesa e autoritetit tradicional. Në dritën e Teorisë së Sjelljes së Planifikuar (Ajzen, 1991), këto sjellje mund të interpretohen si produkte të një perceptimi të ulët të kontrollit prindëror dhe një norme subjektive që nxit mbikëqyrjen për shkak të frikës nga rreziqet online. Adolessenca u përshkrua gjerësisht si periudha më sfiduese për të vendosur një marrëdhënie dialoguese për çështje që lidhen me teknologjinë. Prindërit përmendën shprehje të përsëritura nga adolessentët, të tilla si: “nuk jam më fëmijë”, “e di vetë çfarë bëj”, “ti nuk kupton, edhe po të ta shpjegoj”, “mos e bëj dramë”, “mos e merr personale”, “po reagon tepër”, duke kulmuar në raste të caktuara edhe me shprehje të forta emocionale si “të urrej”. Këto fraza përfaqësojnë rezistencën ndaj autoritetit që transformohet në ndikimin e realitetit digjital.

### *Ndikimi i rrjeteve sociale në vetëvlerësimin e adolessentëve dhe sfidat e prindërimit digjital*

Në epokën e mediave sociale, vetëvlerësimi i adolessentëve po formësohet ndjeshëm nga ndërveprimet e tyre virtuale. Të dhënat e studimit tregojnë se shumica e prindërve shqiptarë shprehin shqetësim për ndikimin e rrjeteve sociale mbi perceptimin që fëmijët kanë për trupin, identitetin dhe vlerën personale. Ky shqetësim mbështetet teorikisht nga Teoria e Krahasimit Social (Festinger, 1954), sipas së cilës krahasimi i vazhdueshëm me të tjerët - karakteristikë e shfletimit të përmbajtjeve digjitale - mund të ndikojë negativisht në vetëvlerësimin, sidomos tek moshat e reja. Prindërit raportuan se adolessentët i konsiderojnë “like”-et dhe ndjekësit si njësi matëse të vetëvlerësimit. Nëna e një vajze 15-vjeçare theksoi (P12): “Në kohët e sotme gjithçka bëhet për të qenë i lezetshëm on-line... numri i ndjekësve është bërë baraz me vlerën që ndjen për veten.” Ky perceptim i ndikuar nga estetika e pamjes vizuale të kuruar dhe të idealizuar që dominohet në mediat sociale çon shpesh në ndjenja pamjaftueshmërie dhe mospërputhjeje midis vetes reale dhe asaj të prezantuar online – siç argumentojnë Daniels & Willard (2023). Në këtë kontekst, edhe Teoria e Vetëprezantimit (Goffman, 2016) ndihmon në interpretimin e përpjekjeve të adolessentëve për të ndërtuar identitete të menaxhuara në rrjet, të cilat nuk përputhen gjithmonë me përvojën personale, e rëndësishme kjo për menaxhimin e përshtypjeve dhe identitetit aq të rëndësishme për adolessentët. Kjo mospërputhje e thelluar nga algoritmet e përforcuara të mediave, rrit nevojën për ndërmjetësim prindëror të vetëdijshëm dhe dialog. Prindërit e intervistuar shprehën shqetësimin për këtë ndarje mes botës reale dhe virtuale dhe nevojën për të ndihmuar

adoleshentët të bëjnë dallimin midis tyre. Siç u shpreh Endi (P8) nëna e një vajze 14-vjeçare: “Për ta përforcuar mesazhin që kam përcjell tek vajza ime për atë që ndodh në internet, kam huazuar një proverb që thotë: ‘Jo çdo gjë që shkëlqen është flori.’”.

*Roli i baballarëve në dialogun digjital: vazhdimësia e roleve gjinore në ndërmjetësimin prindëror*

Roli i baballarëve në jetën e adoleshentëve mbetet i rëndësishëm, por shpesh më pak i dukshëm në kujdesin e përditshëm dhe ndërveprimin edukativ. Gjetjet e këtij studimi tregojnë se përfshirja e baballarëve shqiptarë në ndërmjetësimin digjital me fëmijët e tyre adoleshentë është dukshëm më e kufizuar në krahasim me atë të nënave. Baballarët u shprehën se adoleshentët përgjithësisht janë më të afërt me nënat, kryesisht për shkak të karakteristikave të prindërimit që ato ushtrojnë. Ata i perceptojnë nënat si më interaktive, më mbështetëse dhe më pak kontrolluese.

Ndërkohë, baballarët, veçanërisht ata që mbajnë role dominuese dhe superior brenda familjes, raportojnë vështirësi në nisjen e bisedave me fëmijët e tyre adoleshentë për çështje që lidhen me përdorimin e teknologjisë dhe mediave digjitale. Për këtë arsye, ndërmjetësimi prindëror delegohet shpesh tek nënat, të cilat përshkruhen si më të pranishme në përditshmërinë e fëmijëve dhe më të afta për të menaxhuar sfidat edukative që lidhen me socializimin digjital. Ia si u shpreh Henri (P 10) njëri prej baballarëve:

“Mendoj se nëna është më e afërt emocionalisht me fëmijët dhe, siç themi ne, e *gjen më kollaj fjalën* në përditshmëri. Për këtë arsye, zakonisht është bashkëshortja ime/nëna e fëmijëve ajo që merrret me bisedat dhe vendosjen e rregullave, përfshirë

edhe orientimin e sjelljes së fëmijëve në lidhje me aktivitetin e tyre online. Unë, nga ana ime, ndërhyj vetëm kur situata bëhet serioze, kur ‘duhet të flasë babai’, pra në raste që kërkohet një autoritet më i fortë.”

Kjo dinamikë përforcon konstatimet teorike mbi ndarjen tradicionale të roleve gjinore në familje, të cilat, ndonëse në ndryshim, vijnë në strukturë praktikë prindërore në shoqërinë shqiptare.

Të dhënat nga studimi “Gratë në Republikën e Shqipërisë 2022-2023” e konfirmojnë këtë prirje, duke theksuar se 78% e grave e perceptojnë veten në funksione primare familjare, ndërsa babai vazhdon të shihet si autoriteti përfundimtar në vendimmarrje (Shehu, Danaj, Kocaqi & Sulçe, 2022-2023). Në këtë kontekst, roli i kufizuar i baballarëve në dialogun digjital reflekton jo vetëm një hendek komunikimi, por edhe një vazhdimësi të strukturave tradicionale të pushtetit gjinor në familje, të cilat ndikojnë në mënyrën sesi ndërtohet dhe shpërndahet autoriteti edukativ në epokën digjitale.

*Ndërmjetësimi prindëror përballë fragmentimit të gjubës digjitale: sfida të reja në ndërtimin e dialogut familjar*

Shfaqja e një forme të re komunikimi digjital, e përbërë nga shkurtesa, emoji dhe forma të kodifikuara të komunikimit të ndërtuara përmes rrjeteve sociale, po transformojnë thellësisht mënyrën sesi adoleshentët shprehën dhe ndërveprojnë. Ky ndryshim po riformulon edhe raportin komunikativ brenda familjes, duke prodhuar një formë të re heshtjeje-jo si mungesë zëri, por si humbje e përbashkësisë kuptimore midis brezave. Të dhënat e studimit tregojnë se prindërit ndihen gjithnjë e më të përjashtuar nga universi simbolik i adoleshentëve, sidomos në marrëdhëniet me djemtë, për të cilët

reduktimi i komunikimit verbal përjetohet me shqetësim të thellë. Siç dëshmon një nga baballarët e intervistuar: Keli (P 13)

Vitet e fundit e kisha dëgjuar shpesh atë shprehjen” *shyqyr që iku interneti, se vetëm atëherë i njoha njerëzit e shtëpisë*” por kurrë nuk e kisha menduar se do të ishte kaq e vërtetë. Sot e gjej veten duke u lutur që të iki interneti, vetëm që të kem mundësi të flas me tim bir dhe të kem mundësi ta njoh. Edhe pse jetojmë në të njëjtën shtëpi, flasim shumë pak dhe ndonjëherë kam ndjesinë e hidhur se pothuajse nuk e njoh djalin tim.”

Aftësitë e avancuara digjitale dhe nivelet e larta të shkrim-leximit mediatik të adoleshentëve u evidentuan qartë gjatë intervistave me prindërit. Prindërit theksuan se përpjekjet e tyre për të ndërvepruar me fëmijët rreth përdorimit të pajisjeve dhe përmbajtjeve digjitale rezultojnë shpeshherë të kufizuara ose jo plotësisht të suksesshme, duke reflektuar ekzistencën e një hendeku të theksuar kompetencash ndërbrezore në përdorimin dhe kuptimin e teknologjisë. Shumica e prindërve pohuan se fëmijët e tyre janë në gjendje të navigojnë me shpejtësi në mjediset digjitale, të manipulojnë ekranet (p.sh. ti zmadhojnë ose ti zvogëlojnë), të ndërveprojnë përmes lëvizjeve të shpejta, të anashkalojnë reklamat, të realizojnë dhe të modifikojnë përmbajtje vizuale, si dhe të kërkojnë, përzgjedhin dhe shkarkojnë përmbajtje në mënyrë të pavarur. Për më tepër, prindërit vunë në dukje se adoleshentët u përgjigjen pyetjeve ose problemeve teknologjike me shpejtësi dhe strategji të ndryshme nga ato të prindërve, shpesh pa e verbalizuar procesin, por duke e realizuar drejtpërdrejt në praktikë. Për shembull, Miranda (P 9) deklaroi se fëmija i saj mund të “na zgjidh të gjithë problemet me logimet në internet dhe vështërisë e ndryshme që në në familje

hasim me përdorimin e telefonit si “kërko përpara, dua atë, kërko më shumë në atë mënyrë” dhe të mos komunikojmë më për asgjë tjetër gjatë kohës së mbetur.”.

#### *Prindërimi digjital në kohën e ‘like’-ve dhe algoritmeve: rikrijimi i afërsisë emocionale në epokën e ekranit*

Në kontekstin e një shoqërie gjithnjë e më të ndërmjetësuar nga teknologjia, prindërimi digjital përballet me sfidën e ruajtjes së lidhjes emocionale në kushtet e pranisë gjithnjë e më dominuese të pajisjeve digjitale në jetën e përditshme të adoleshentëve. Distanca emocionale në prani fizike ndoshta është ajo që përfaqëson më së miri këtë situatë. Gjetjet e këtij studimi tregojnë se prindërit shqiptarë ndjehen të sfiduar nga fakti që janë platformat sociale dhe jo më hapësirat fizike tradicionale që formësojnë stilet e jetës, shijet kulturore dhe vetë-perceptimet e fëmijëve të tyre. Përdorimi intensiv i teknologjisë në familje ka krijuar një mjedis ku fëmijët, ndonëse fizikisht të pranishëm, shpesh janë emocionalisht të tërhequr në botën virtuale. Prindërit përshkruajnë një ndjesi të distancës simbolike, ku bisedat ndërpriten nga ekrane të ndritshme dhe lidhjet emocionale zëvendësohen nga ajo që ndodh në internet. Një nga nënat shprehet se (P1)

“Edhe kur vajza ime është fizikisht në shtëpi, ajo është plotësisht e përqendruar në telefon. Telefoni i është bërë si një gjymtyrë shtesë dhe jeta e saj duket e pakuptimtë pa internet. Nëse dikush do të më pyeste se ku ndodhet vajza ime? Fatkeqësisht ka vetëm një përgjigje të saktë-online”.

#### **Përfundime dhe sugjerime**

Ky studim tregon se prindërimi në epokën digjitale në kontekstin shqiptar po kalon

një proces të dukshëm rikonfigurimi, i cili ndikon drejtpërdrejt në mënyrën se si ndërtohen dhe menaxhohen marrëdhëniet prind-adoleshent. Përdorimi intensiv i teknologjisë digjitale nga adoleshentët, transformimi i kodeve tradicionale të komunikimit dhe rishpërndarja e autoritetit prindëror kanë ndryshuar ndjeshëm dinamikat e ndërveprimit brenda familjes, duke e bërë komunikimin familjar më të fragmentuar dhe më të vështirë për t'u strukturuar në mënyrë efektive.

Gjetjet empirike evidencojnë se prindërit shqiptarë përdorin një spektër të gjerë strategjish të ndërmjetësimit digjital, të cilat variojnë nga praktikatat aktive dhe dialogjike deri te masat kufizuese dhe reaktive. Ndërmjetësimi aktiv digjital, i karakterizuar nga përfshirje proaktive, diskutime shpjeguese dhe orientim të vazhdueshëm mbi përmbajtjet digjitale, rezulton më funksional për ndërtimin e besimit dhe ruajtjen e lidhjes emocionale prind-adoleshent. Në të kundërt, ndërmjetësimi kufizues, i manifestuar përmes ndërprerjes së aksesit në internet ose vendosjes së rregullave strikte, ndonëse

i motivuar nga shqetësime legjitime për sigurinë, shpesh shoqërohet me tensione komunikative dhe rrezikon të dobësojë marrëdhënien edukative, veçanërisht kur nuk shoqërohet me dialog dhe sqarim.

Studimi nxjerr gjithashtu në pah se praktikatat e prindërimit digjital janë të strukturuar nga ndarje gjinore të qëndrueshme. Nën rezultatet aktorët kryesorë të ndërmjetësimit të përditshëm digjital, ndërsa baballarët shpesh pozicionohen në role më të distancuara, duke ndërhyrë kryesisht në situata të perceptuara si problematike ose serioze. Kjo ndarje reflekton vazhdimësinë e modeleve tradicionale të roleve gjinore, të cilat vazhdojnë të ndikojnë shpërndarjen e përgjegjësive edukative edhe në kontekstin e teknologjisë digjitale.

Në këtë kuadër, prindërimi digjital pozitiv duhet të rikonceptohet si një proces i bazuar në dialog, fleksibilitet dhe prani emocionale, dhe jo si një praktikë e fokusuar kryesisht në kontrollin ose ndalimin e teknologjisë. Bashkëjetesa me teknologjinë shfaqet si më e qëndrueshme sesa përpjekjet për kufizim absolut.

## REFERENCAT

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)
- Baumrind, D. (1966). Effects of authoritative parental control on child behavior. *Child Development*, 37(4), 887–907. <https://doi.org/10.2307/1126611>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Bronfenbrenner, U. (1979). The ecology of human development: Experiments by nature and design. Harvard University Press.
- Clark, L. S. (2013). The parent app: Understanding families in the digital age. Oxford University Press.
- Clarke, V., & Braun, V. (2014). Thematic analysis. In T. Teo (Ed.), *Encyclopedia of critical psychology* (pp. 1947–1952). Springer.
- Daniels, E., & Willard, A. S. (2023). Curated selves: Adolescent identity performance on social media. *Journal of Adolescent Research*, 38(1), 22–41. <https://doi.org/10.1177/07435584221081222>
- Dürager, A., & Livingstone, S. (2012). How can parents support children's internet

- safety?. EU Kids Online, London School of Economics and Political Science.
- Elsaesser, C., Russell, B., Ohannessian, C. M., & Patton, D. (2017). Parenting in a digital age: A review of the role of parental monitoring in online risk exposure among youth. *Adolescence Research Review*, 2(1), 1–14.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7(2), 117–140.
- Fidan, N. K., & Olur, B. (2023). Examining the relationship between parents' digital parenting self-efficacy and digital parenting attitudes. *Education and Information Technologies*, 28(11), 15189–15204. <https://doi.org/10.1007/s10639-023-11841-2>
- Goffman, E. (1959/2016). *The presentation of self in everyday life*. Anchor Books.
- Guba, E. S., & Lincoln, Y. S. (1994). *Competing Paradigms in Qualitative Research*. In & Y. N.K. Denzin, *Handbook of qualitative research*. New York: SAGE Publishing.
- Guest G, Namey EE, Mitchell ML. *Collecting qualitative data: A field manual for applied research*. Thousand Oaks, California, USA: SAGE Publishing; 2013.
- Hennink MM, Kaiser BN, Marconi VC. Code saturation versus meaning saturation: How many interviewees are enough? *Qual Health Res*. 2017; 27:591–608. <https://doi.org/10.1177/1049732316665344>
- INSTAT (2024). Përdorimi i teknologjive të informacionit dhe komunikimit në familjet shqiptare. Tirana: Instituti i Statistikave.
- Kirwil, L. (2009). Parental mediation of children's internet use in different European countries. *Journal of Children and Media*, 3(4), 394–409.
- Livingstone, S., & Blum-Ross, A. (2020). *Parenting for a Digital Future: How Hopes and Fears about Technology Shape Children's Lives*. Oxford University Press.
- Livingstone, S., Haddon, L., Görzig, A., & Ólafsson, K. (2011). Risks and safety on the internet: The perspective of European children. London School of Economics and Political Science, EU Kids Online.
- Livingstone, S., Mascheroni, G., Dreier, M., Chaudron, S., & Lagae, K. (2015). How parents of young children manage digital devices at home: The role of income, education and parental style. European Commission Joint Research Centre.
- Livingstone, S., Ólafsson, K., Helsper, E. J., Lupiáñez-Villanueva, F., Veltri, G. A., & Folkvord, F. (2017). Maximizing opportunities and minimizing risks for children online: The role of digital skills in emerging strategies of parental mediation. *Journal of Communication*, 67(1), 82–105.
- Merriam, S.B. (2014) *Qualitative research: A guide to design and implementation*. New York: John Wiley & Sons
- Milford, S. C., Vernon, L., Scott, J. J., & Johnson, N. F. (2022). An initial investigation into parental perceptions surrounding the impact of mobile media usage on child behavior and executive functioning. *Human Behaviors and Emerging Technologies*. 2022, 1–11. <https://doi.org/10.1155/2022/1691382>
- Neumann, M. M. (2018). Maternal scaffolding of preschoolers' writing using tablet and paper-pencil tasks: Relations with emergent literacy skills. *Journal of Research in Childhood Education*, 32(1), 67–80. <https://doi.org/10.1080/02568543.2017.1386740>
- Schwandt, T. A. (2014). On the mutually informing relationship between practice and theory in evaluation. *American Journal of Evaluation*, 35(2), 231–236.
- Shehu, A., Danaj, E., Kocaqi, M., & Sulçe, V. (2023). Studimi për gratë në Republikën e Shqipërisë 2022–2023. UN Women Shqipëri & INSTAT.
- Smahel, D., Helsper, E. J., Green, L., Kalmus, V., Blinka, L., & Holloway, D. (2020). *EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries*. EU Kids Online Network.
- Soyoo, A., Reynolds, B. L., Neumann, M., Scull, J., Tour, E., & McLay, K. (2024). The impact

- of parent mediation on young children's home digital literacy practices and learning: A narrative review. *Journal of Computer Assisted Learning*, 40(1), 65–88. <https://doi.org/10.1111/jcal.12866>
- Strasburger, V. C., Hogan, M. J., Mulligan, D. A., Ameenuddin, N., Christakis, D. A., Cross, C., ... & Moreno, M. A. (2013). Children, adolescents, and the media. *Pediatrics*, 132(5), 958–961.
- Terras, M. M., & Ramsay, J. (2016). Family perspectives on social media and early learning: Balancing resources and risks. *British Journal of Educational Technology*, 47(5), 807–820.
- Vaismoradi, M., Turunen, H., & Bondas, T. (2013). Content analysis and thematic analysis: Implications for conducting a qualitative descriptive study. *Nursing & Health Sciences*, 15(3), 398–405. <https://doi.org/10.1111/nhs.12048>
- Valcke, M., Bonte, S., De Wever, B., & Rots, I. (2010). Internet parenting styles and the impact on Internet use of primary school children. *Computers & Education*, 55(2), 454–464.
- Vogels, E. A., Gelles-Watnick, R., & Massarat, N. (2022). Teens, social media and technology 2022. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/internet/2022/08/10/teens-social-media-and-technology-2022/>
- Wang, R., & Lwin, M. O. (2017). Parental mediation and child outcomes in the digital age: A meta-analysis. *Journal of Communication*, 67(6), 862–894.
- Zheng, Y., Duff, B. R. L., Vargas, P. T., & Yao, M. Z. (2020). Idealized identity and social media: How and why young adults create false online representations. *Psychology of Popular Media*, 9(1), 35–43.

## ABSTRACT

The digital revolution has significantly transformed parenting practices and parent-child communication patterns, especially during adolescence, a period characterized by rapid developmental changes. This study aims to explore positive digital parenting practices as communication and interaction mechanisms that foster parent-child trust in the Albanian reality. A qualitative approach with an exploratory design was used to conduct this research, conducting 19 in-depth interviews and two focus groups with parents of adolescents aged 13-16 in the city of Tirana. The data collected during the period December 2024 -March 2025 were analyzed through thematic analysis. The main findings show that parents alternate between forms of active, restrictive mediation and covert monitoring, practices often influenced by uncertainty, cultural norms and low perception of parental control. The study highlights that open dialogue, flexibility and parental modeling are key elements for building trust and maintaining emotional connection in the digital environment. The analysis also reflects a gender divide in digital parenting, where mothers bear the main burden of daily mediation, while fathers tend to intervene mainly as an authority in situations perceived as serious. The paper concludes that positive digital parenting should be based on dialogue and emotional presence, emphasizing that coexistence with technology through understanding is more effective than attempts at absolute restriction. This research provides a scientific contribution by contextually analyzing digital parenting in Albania and the need for strategies based on mutual accountability.

**Keywords:** *Digital parenting, adolescence, parent-child communication, trust, social media*

## Guide for Authors

The journal “Studime Sociale” [Social Studies] is a scholarly journal published by the Albanian Institute of Sociology (AIS), associated with the Albanian Sociological Association (ALBSA). It has been certified as a scientific journal by the KVTA/MAS by Decision No. 170, dated December 20, 2010. The journal has also been classified as a scientific journal by ANVUR – the National Agency for the Evaluation of the University and Research System of the Italian Ministry of Education, Universities and Research (MIUR), by Decision No. 298, dated December 21, 2021. *Social Studies* has been published continuously since 1998. It is managed by an International Editorial Board and is published with code ISSN, in two formats: print and online. Articles may be published in Albanian or English.

The fundamental principle of publication is **scientific rigor**. Every manuscript submitted undergoes a **double-blind peer review process**. Each article is reviewed by **two anonymous scholars** in the relevant field(s), and publication is granted only if both reviews are positive. The selection of scientific articles is therefore the **exclusive responsibility of anonymous peer reviewers**.

The publication costs of the journal are covered by contributors, in proportion to the length of each article (pages, with 2,200 characters per page). If any issue or individual article is financially supported by a third party (individual or institution), this support is explicitly acknowledged.

Each article must comply with linguistic and academic standards and must constitute original work. Submissions may be either research articles or review articles. Manuscripts must be submitted in Word format and should follow this structure: (1) Title, up to 15 words; (2) Author/s (first name and surname); institutional affiliation(s); email address(es) for each author (3) Abstract, 200–250 words, with 4–6 keywords; (4) Author biography, approximately 50 words, in narrative form; (5) Main text; (6) Complete list of references, in alphabetical order by authors’ surnames (7).

Articles may include **footnotes** for specific explanations; however, footnotes should not be used for bibliographic references. The journal follows the **APA referencing system**, using **in-text citations** accompanied by a corresponding **alphabetically ordered reference list** at the end of the manuscript, based on authors’ surnames or the institutions responsible for the cited documents. The complete references listed at the end of the text must contain all elements necessary to identify the original sources, as follows:

- a. **Books:** Author(s); year of publication; *title of the book* (italicized); place of publication; publisher. *Example:*  
Merton, Robert. 1968. *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- b. **Journal articles, book chapters, etc.:**  
Author(s); year of publication; “title of the article” (in quotation marks); *title of the journal or edited volume* (italicized); volume/issue and page range. *Example:*  
Buss, Loreta. 2010. “Childhood in Sociology and Society: The U.S. Perspective.” *Current Sociology*, Vol. 58, No. 2, pp. 350–355.
- c. **Archival documents:**  
In addition to the elements above, the reference should include the **archive, file, and folder/fascicle**.
- d. **Online sources:** In addition to the standard elements, the reference should include the **URL** and the **date of last access**.

All references listed at the end of the manuscript must correspond to the abbreviated in-text citations, which should follow these examples:

Single author: Weber (1998); (Weber, 1998: 156); Weber (1998: 156)

Two or three authors: (Lazarsfeld & Berelson, 1990); (Olzak, Shanahan & West, 1986)

More than three authors: (Larsen et al., 1989)

Multiple references: (Blau, 1980; Kadare, 1995; Uçi, 2003; Pëllumbi, 2004; Omari, 1999)

If an author has more than one publication in the same year, references should be distinguished as 2011a, 2011b, etc.

## Kriteret e botimit

Revista “Studime Sociale” është revistë e Institutit Shqiptar të Sociologjisë (AIS), i asociuar me Shoqatën Sociologjike Shqiptare (ALBSA). Ajo është certifikuar si revistë shkencore nga KVTA/MAS me vendim Nr. 170, datë 20. 12. 2010. Ajo është klasifikuar si revistë shkencore nga ANVUR - Agjencia Kombëtare e Vlerësimit të Sistemit Universitar dhe Kërkimit Shkencor i Ministrisë së Arsimit, Universiteteve dhe Kërkimit Shkencor të Italisë (MIUR) me vendim Nr. 298, datë 21 dhjetor 2021.

Revista “Studime Sociale” botohet pa ndërprerje nga viti 1998. Ajo drejtohet nga bordi botues ndërkombëtar dhe botohet me kod ISSN, në dy forma: print dhe online. Artikujt mund të botohen në shqip ose anglisht.

Parimi bazë i botimit është rigoroziteti shkencor. Çdo artikull i nënshtrohet një recensionimi të verbër (**double-blind peer review**). Ai u jepet për recensionim dy studiuesve të fushave të afërta dhe artikulli botohet nëse recensat janë pozitive. Pra, detyra e përzgjedhjes së artikujve shkencorë është kompetencë ekskluzive e recensentëve anonimë.

Kostoja e revistës përballohet nga kontribuuesit sipas vëllimit të çdo artikulli (faqe me nga 2200 karaktere). Nëse ndonjë numër, apo artikull i veçantë i revistës, financohen nga ndonjë subjekt (individ apo institucion) në çdo rast bëhet shënimi përkatës.

Çdo artikull duhet të jetë në përputhje me standardet gjuhësore. Artikujt duhet të jenë krijime origjinale. Ato mund të jenë artikuj shkencorë ose recensionues. Artikujt shkencorë duhet të dërgohet në word me këtë strukturë: (1) titulli, deri në 15 fjalë; (2) autori/autorët (emri mbiemri); institucioni ku është/janë; adresat elektronike – për çdonjërin prej tyre; (3) përmbledhje (shqip), me 200-250 fjalë dhe 4-6 fjalë kyçe; (4) të dhëna për autorin/autorët, rreth 50 fjalë, si tekst; (5) teksti; (6) Referencat e plota, sipas rendit alfabetik të mbiemrave të autorëve; (7) abstract në anglisht (varianti anglisht i përmbledhjes).

Artikulli mund të shoqërohet me shënime në fund të faqes (footnotes) për ndonjë shpjegim të veçantë. Por ato nuk janë referenca. *Sistemi i referencave të revistës është sistemi i APA*, me referenca të shkurtuara përgjatë tekstit, shoqëruar me listën korresponduese të referencave të plota në fund të tekstit, sipas rendit alfabetik të mbiemrave të autorëve, apo institucioneve që kanë autorësinë.

Referencat e plota në fund të tekstit duhet të përbëjnë elementë (të dhëna) që të adresojnë te burimet origjinale:

- a. Për librat: autori/ose autorët (1); viti i botimit (2); titulli i librit, në korsiv (3); ku është botuar (4) dhe botuesi (5).  
P.sh. Merton, Robert. 1968. *Social Theory and Social Structure*, New York: Free Press.
- b. Për artikuj nga revistat shkencore, kapituj librash etj.: autori/autorët (1); viti i botimit (2); titulli i artikullit, në thonjëza (3); titulli i revistës/përmbledhjes ku është botuar, në kursiv (4); revista apo botimi ku gjendet e faqet, nga-deri (5).  
P.sh.: Buss, Loreta. 2010. “Childhood in Sociology and Society; The US Perspective”, *Currant Sociology*, Vol. 58, No. 2, pp. 355-350.
- c. Për dokumente arkivorë shtohet (pika 5) Arkivi, Dosja, fashikulli.
- d. Për dokumente të marrë nga interneti shtohet (pika 5) link-u dhe data e fundit kur është parë.

Referencat e plota, të listuara në fund të tekstit, duhet të korrespondojnë me referencat e shkurtuara nëpër tekst, të cilat vendosen si në shembujt: Për një autor: Weber (1998); (Weber, 1998: 156); ose Weber (1998: 156); Për dy dhe tre autorë: (Lazesfeld & Berelson, 1990) e (Olzak, Shanahan & West, 1986); Për më shumë se tre autorë: (Larsen ed al., 1989); për seritë e referencave (Blau, 1980; Kadare, 1995; Uçi, 2003; Pëllumbi, 2004; Omari, 1999). Në qoftë se për të njëjtin autor ka më shumë se një referencë në të njëjtin vit, atëherë shënohet: 2011a, 2011b.